Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 47 (15872) ◆ 1997 чылдың май 6, вторник ◆ Ат салган шагы 21.30 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

СИЛЕР БҮГҮДЕГЕ ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш оралакчы президентизиниң соңгулдалары болуп эрткен сөөлүнде баштайгы хүннерден эгелээш, бистиң адрезивиске байыр чедирген хөй санныг телеграммалар, дыңнадыглар кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргаларындан, арат ажыл-агыйларының удуртукчуларындан, Тыва Республиканың тус-тус хамаатыларындан келген. Республиканың янзы-бүрү хөй-ниити организацияларының, бүдүрүлгелериниң, фирмаларының, хөй-ниити шимчээшкиннериниң делегацияларының киржикчилери ийиги хуусаада бистиң соңгуттурганывыс-биле холбаштыр байыр чедирип, чедиишкиннерни, кадыкшылды база күзээннер.

Ниитизи-биле чугаалаарга, бистиң адрезивиске келген бо бүгү байыр чедиришкиннери, чаагай күзээшкиннер болза, күрүнениң бедик албан-дужаалдарынга бистиң соңгуттурганывыс-биле холбаштыр чоннуң сагыш-сеткилиниң ханызындан байыр чедиргениниң, боттарының күзел-соруунуң бүдеринге, херегледериниң хандыртынарынга идегелдиң илергейлээшкини болуп турар. Ол бүгү байыр чедиришкиннери, чаагай күзээшкиннер дээш силер бүгүдеге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис. Бистиң ниитилеливисти эрге-хоойлулуг, демократтыг, күштүг экономикалыг, политиктиг чөпшээрежилгелиг болгаш сайзыраңгай күрүне кылдыр хөгжүдер херекче бүгү күжениишкиннеривисти угландырар бис.

Байыр чедиргенңер дээш база катап четтирдивис!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. МЕЛЬНИКОВ.

Кажан ◆ Каяа ◆ Чүү

ҮРЕЗИН ЧЕДИШПЕС

Каа-Хем кожуунда Пироговтарның арат (тараачын) ажыл-агыйы 400 гектар тараа шөлүнүң шык базырыышкынын чоруткан. «Енисей», «Каа-Хем» кедээ ажыл-агый кооперативтери, «Ленинчи орук» кедээ ажыл-агый бүдүрүлгези часкы тарылгага хынамчалыг белеткенип турар.

Тараа үрезиннери ам-даа чедишпес. Тракторларны хөделдирип шимчединге солярканың чедишпейн турары улуг шаптыкты кадып турар.

Петр НАЙДАН-ООЛ.

МЕХАНИЗАТОР АЛЫШКЫЛАР

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң механизаторлары Кудрявцев алышкыларны танывас кижилер Балгазында ховар дээр болза, частырыг болбас боор. Олар шупту 5 кижи. Ачазы Сергей Герасимович Кудрявцев совхозунга 50 чыл чедир ажылдап каан. Ол ажылдап келген үезинде ажыл-агыйның тараа шөлдерин беш салаазы дег билир апарган. 10 чыл ажыг совхозтуң 2 дугаарлыг хову-шөл бригадазын удуртуп келген.

С. Г. Кудрявцевтиң бир оглу Иван адазының изин истеп, совхозтуң 2 дугаарлыг хову-шөл бригадазын база 10 чыл ажыг үеде башкарып келген. Беш алышкылар догерези чаңгыс бригадага ажылдап турганнар. Бо хүннерде алышкыларның ийизи, Алексей биле Василий амга чедир ол-ла бригадада кызымак ажылдап турарлар.

Иван Кудрявцевтиң өөнүң ишти Валентина база 2 дугаар бригадада агроном-учетчик бооп ажылдавышаан. Хоочун механизатор С. Г. Кудрявцев оолдары-биле каттыжып алгаш, өг-бүле керээзи-биле совхозка ам-даа ажылдаар планныг.

Какпас СОНАМ-БАЙЫР.

ОНЗАГАЙ ЗВЕНО

«Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлгеде суггатчыларның беш звенозу бар. Олар шупту часкы суггат ажылынче демнии-биле кирипкен.

Суггатчыларның аразында онзагай звено бар: кедээ ажыл-агыйның хоочуну, 37 чыл стажтыг Дадар-оол Монгуш Хандывай оглу пенсионерлерниң аңгы звенозун тургузуп алган. Олар Көк-Тал деп черде 61 га тараа шөлүн, 72 га сиген шөлүн суггарар онаалгалыг. Бо хүннерде 16 га шөлдүг черни суггарып турар. Аңаа кызыл-тас тарыыры көрдүнген. Хоочуннар эрткен чылын база аңгы звено болуп, багай эвес ажылдааннар. Оон даргазы Д. Монгуштуң чугаалааны-биле алырга, суггатчыларның аъш-чеми, идик-хеп хандырылгазы эрткен чылга деңнээрге, дээре байдалда. Көк-Талга суггат апрель 12-де эгелээн. Олар боттары хүнезиннениип алгаш ажылдап турарлар. Көк-Талга күзүн чаагай дүжүт үнер дээрзинге идегел улуг.

Александр ШАГЖЫ.

СПОРТЧУ ТИИЛЕЛГЕҢ-БИЛЕ

Москвадан өөрүнчүг медээ келген: бистиң эживис Анатолий Үзенович Кара-Сал хостуг хүреш талазы-биле хоочуннар аразынга Россияның чемпиону болган. Назы-хар талазы-биле оон категориязы «В» болгаш 42-ден 48 хар, деңзизи 60 кг чедир.

Анатолий Үзенович болза спортка бердинген кижи дээрзин оон эштери эки билир. Оон спортчу ажыл-херээ шагда-ла эгелээн. Спортчу намдары мындыг: хостуг хүреш талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастери, хол-биле тулчуушкунга бирги разрядчы, хостуг хүреш талазы-биле хоочуннар аразынга 1995 болгаш 1996 чылдарда Софияга делегей маргылдаазының хүлер медаль шаңналын алган.

Республикага күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыяалары дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты апаа 1995 чылдың декабрьда тывыскан.

Сөөлгү чылдарда Россияга болгаш делегейге спортчу улуг тиилелгелерни чедип алган талантылыг аныяктарывыс Чечен-оол Монгушка, Аяс Соянга, Аяс Монгушка болгаш өскелерге-даа дүрүм ёзугаар чоргаарланыр бис.

Бистиң эргим өңнүүвүс, эживис Анатолий Кара-Сал дээрге кайгамчык чаагай сеткилдиг, эвилең, эш-өөрүнге, чонунга найыралдыг кижи. Өг-бүлениң үлегерлиг ээзи, ийи оолдарның төлептиг адазы. Спортчу тиилелгези-биле Анатолий Үзеновичиге изиг байырны чедирип, чаа-чаа тиилелгелерни күзеп тур бис.

Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң хөй-ниити-биле харылзаа тудар бөлүү.

МАЛЧЫНГА ДУЗАЛАШКАН

Чоокта чаа малчынывыс Учурал Белектиң кажаазының көржеңин коптарып, шефтеп чордувус. Шуптузу оон бодунуң төрелдери, уруглары чораан. Ажылды дораан-на кылып доозупкан. Аңаа малчын өөрүп четтиргенин илереткен.

Малчынның хою хүр кыштаан. Ам хою төрүп эгелээн. Малчын орта дыка эки белеткенип алган. Сади Саян, Ноозун Анчы-оол база аалының ишти сакманчылар болуп ажылдап турар. Хоюнуң чаш төлүн менди доруктуруп алыры-биле ажылын малчын эки организастаан.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун, «Мөрен» коллективтиг бүдүрүлге.

ХОЛУ ЧЕМЗИГ АНЫЯКТАР

Тээли суурда пекарняза колдуунда аныяктар ажылдап турар. Оларның ажылы кончуг харыысалгалыг. Байырлалдар, дыштаныр хүннер барымдаалавайн, суурнуң чонун хлеб-биле хандырар сорулгалыг.

Хлеб быжырыкчыларының аразындан Мария Енданны онзалап демдеглээр бодаан мен. Оон быжырган хлеви амданныг, шынары эки. Ынчангаш садып алыкчылар Марияны, оон өөрү аныяктарны холу чемзиг деп мактаар.

От-кос чок болза, эки хлеб быжыртынмас болгай. Одакчы Борбак-оол Конгар база эки ажылы дээш мактадып турар.

Кай-оол ҮРГИТ.
Бай-Тайга кожуун.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ — КӨДЭЭНИҢ ЧЫМЫЖЫ

БЕДИК ДҮЖҮТТҮ ӨСТҮРЕРИНИҢ АРГАЛАРЫ

Революцияның чалбыыжы» совхоз чүгле Таңды кожуунда эвес, республикада ажыл-иш талазы-биле чүгээр дээн ажыл-агыйларның бирээзи болуп, мурнуку таптаашкын-даа, амгы рынок экономиказының үезинде-даа мурнуку одуругда чоруп турар. Ажыл-агый бергелерге торулбайн, ону ажып эртериниң аргаларын дилеп тып, рынок харылзааларының бүгү-ле хевирлерин ажыглап келген. Ынчангаш бо ажыл-агыйның көргүзүглери чүгээр. Мал-даа, чер-даа ажылдарында чедиишкиннер бар. Оон уламындан эвээш-биче-даа бол, орулгалар чедип алдынган-даа турган. Ынчалза-даа өре-шире-биле өйүнде санажып шыдавас ажыл-агыйлар көвүдээни-биле алыр ужурлуг өрениң сан-түңү чылдан чылче өзүп келген. Ам бо хүннерде совхозтуң алыр ужурлуг өрези 1 млрд. 190 млн. рубль четкен, оон иштинде 574 млн. рубль 1996 чылдың чазынында-ла республиканың ажыл-агыйларынга берген тараа дээш алыр ужурлуг өре-дир. Бо дээрге Президентиниң база Кедээ ажыл-агый яамызының дилээн езугаар төлевир чокка чегдирген үрезин ышкажыл.

Бир-тээ, ол ажыл-агыйлар бо чылын тараа дүжүдүн албаан чүве болганда, натура-биле (тараа боду) безин санажып шыдавайн турары олдур. Үстүнде адааныс акша-төгерик өй-шаанда эгиттинген турган болза, совхозтуң ажылчыннары-биле чартык-чамдык-даа болза, санажып аптарының аргазы турган. Айда-ла 100—150 муң рубльди авансылап бээринден ойталап болурунуң аргазы туруп келир турган. Бо дээрге аргажок эвээш акша ышкажыл, республикада амыдырап-чурттаарының айда эң адаккы хемчээли 527 муң рубль болгай.

Бедик дүжүттү өстүрериниң аргалары чүдел? Манаа кысказы-биле харыылаар дээр болза мындыг: механизаторларның, тускай эртемниглерниң чер ажылынга хамаарылгазы, чер ажылының технологиязын шын сагыыры — кол негелделерниң бирээзи-дир. Балгазынның механизаторлары хөрзүннүң дүжүткүр чоруун бедидип, оон технологиязын шын шингээдип алганының түңнелинге эрткен чылын агаар-бойдустуң берге болгаш кааң байдалында безин бедик дүжүттү өстүрүп алганнар.

Ажыл-агый 10280 га черге тараа культураларын тараан болгаш 8500 тонна кызыл-тас, 644 тонна суланы, 600 тонна арбайны ажаагаш, топ шаңда шыгжап алганнар. Ортумаа-биле 1 гектардан-на кызыл-тас 9,8, арбай 9,3, сула 8,8 центнер болган. Кол агрокомнуң чугаазы-биле алырга, тараа шөлүнүң хөй кезиин Бай-Хаак — Балгазын оруунуң солагай талазында хову ээлеп турар. Ол шөлдүң дүжүлүг оруктуң оң талазында шөлдүүнден хөй. Чүге дизе, ол колдуунда кара хөрзүннүг тайга элээ чер бооп турар.

Ол ышкаш тараа культураларын өстүрериниң технологиязын олар өскертип, аар ортектиг химиктиг чемишчидилгеден ойталаан. Олар ийи чылдыг кызыл-тас биле донник (мал чеминге херглээр үнүш) холумаан чаштырган. Ол культура бок үнүштерни долузу-биле узуткап турар. Ук шөлдү ийи катап болбаазыраткан соонда, азоттуң чыылдазы көвүдээр. Ол-ла шөлге үш дугаар чылында ханы болбаазырадылганы чорудар. Шак ындыг бедүүн арганы ажыглаарга, кандыг-даа хоранныг бүдүмелдер чок, арыг продукция алдынар. Ол ышкаш донниктиң органиктиг чемишчидилгези база солуп турары чугаажок.

Черниң дүжүткүр чоруун бедидери дээрге-ле тус черниң агаар-бойдузунга, хөрзүнүнге таарышкан үрезиннерни каш чылдар улаштыр шенеп тургаш белеткеп алыры болур. «Революцияның чалбыыжында» кызыл-тастың «Тулунская-12», «Скала» деп сорттары бедик дүжүттү берип турарын тускай эртемниглер бадыткаан. Ынчангаш бо чылын чеже-даа агаар-бойдус чер ажыл-агыйынга таарымча чок болза, балгазынчылар өске ажыл-агыйларга көөрде, чүгле боттарын тараа база үрезин-биле хандырып шыдаан эвес, ону харын-даа садып-саарып болурлар.

Олар бо чылдың дүжүдүнге кызыл-тастың 1600, арбайның 60, суланың 20 тонна үрезинин чогуур негелдениң шынарынга чедир арыглааш, шыгжап алганнар. Ынчангаш бедик дүжүттү өстүрүп алырының магадылалын тургузуп алганы ол. Бедик дүжүт алыры дээрге-ле, чаңгыс-даа бок үнүш чок, технология езугаар болбаазыраткаш, дыштандырган черге тус черге таарышкан үрезиннерни чогуур өй-шаанда чажары-дыр. Ол ажылдар совхозта чогумчалыг чоруп турар.

Савый-оол ООРЖАК.

ТАРААЛАН ШАҢЧЫДА

«Шанчы» колхоз бо чылын 1200 гектар черге тараа культураларын тарыыр. Оон иштинде 1000 гектарга кызыл-тасты, 100 гектарга арбайны, 100 гектарга суланы тарыыр. Эрткен чылын колхоз 1 гектардан-на ортумаа-биле 12 центнерни ажаап алган. Ол республикада дээре көргүзүглерге хамааржыр. Бо чылдың үрезинин четчир кылдыр курлавырлап алган, өскээртен саттынмас. Техника талазы-биле 8 янзы-бүрү марканың тракторлары белен, 12 сеялка, 9 илиирлер, 5 андазын-бүрүн септеттинген. Кывар-чаар чүүлдүң курлавыры ам дээреде бар. Механизаторлар — 16 кижи демниг ажылдап кириптеринге белен, 1 каңнакчы, 3 слесарь бар.

Тарылганы май 8-тен 20-ге чедир доозарын шиитпирлээннер. Картофель, капустаның 5 гектар черге олуртур.

Суурда социал байдалы чедиимес өрегелерге 15 гектар черге колхозтуң күжү-биле тарааны тараап, күзүн ажаап бээр деп сорулга салдынган. Аңаа харыы кылдыр ол өг-бүлелерниң ажыл кылып шыдаар кижилери сезоннуг ажылдарга шупту идепкейлиг киржир.

Тургустунгаш 2 чыл болуп турар «Шанчы» колхоз, оон ажыл-ишчилери азырадыкчы хоон чок, бот-башкарнып ажылдап турарлар.

Маадыр-оол СААЯ.
Чаа-Хөл кожуун.

«САМАГАЛДАЙ ХЭЭЛЕРИ»

ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы, Кызылда улусчу чогаадылга төвү май 28—29-та Тес-Хем кожууннуң Самагалдай Культура бажыңынга «Самагалдай хээлери» деп танцы көрүлдезин эрттирер.

Аңаа республиканың кожууннарынга болуп эрткен көрүлдениң тиилекчилери киржир.

Көрүлдени эрттирип турар кол сорулгазы — чаа, солун танцы чогаалдарын, эң шыырак танцы башкыларын, тергиин күүседикчилерни, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаа талантылыгларны илередип тывары болур.

Ол ышкаш жанр аайы-биле тускай түңнелдерни үндүрери көрдүнген. Чижээ, улустуң танцызы, эстрада хевиринге, чаңгыс кижиниң күүселдези болгаш хостуг темага дээш, оон-даа өске танцы-самны бараалгадыр.

Бо көрүлдеге чаа талантылыгларны илередип тывар болганда, профессионал артистер, уран чүүл школалары киришпес.

Шылгарааннарны шаңнал-мактал манап турар.

Джульетта СУНДУЙ.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

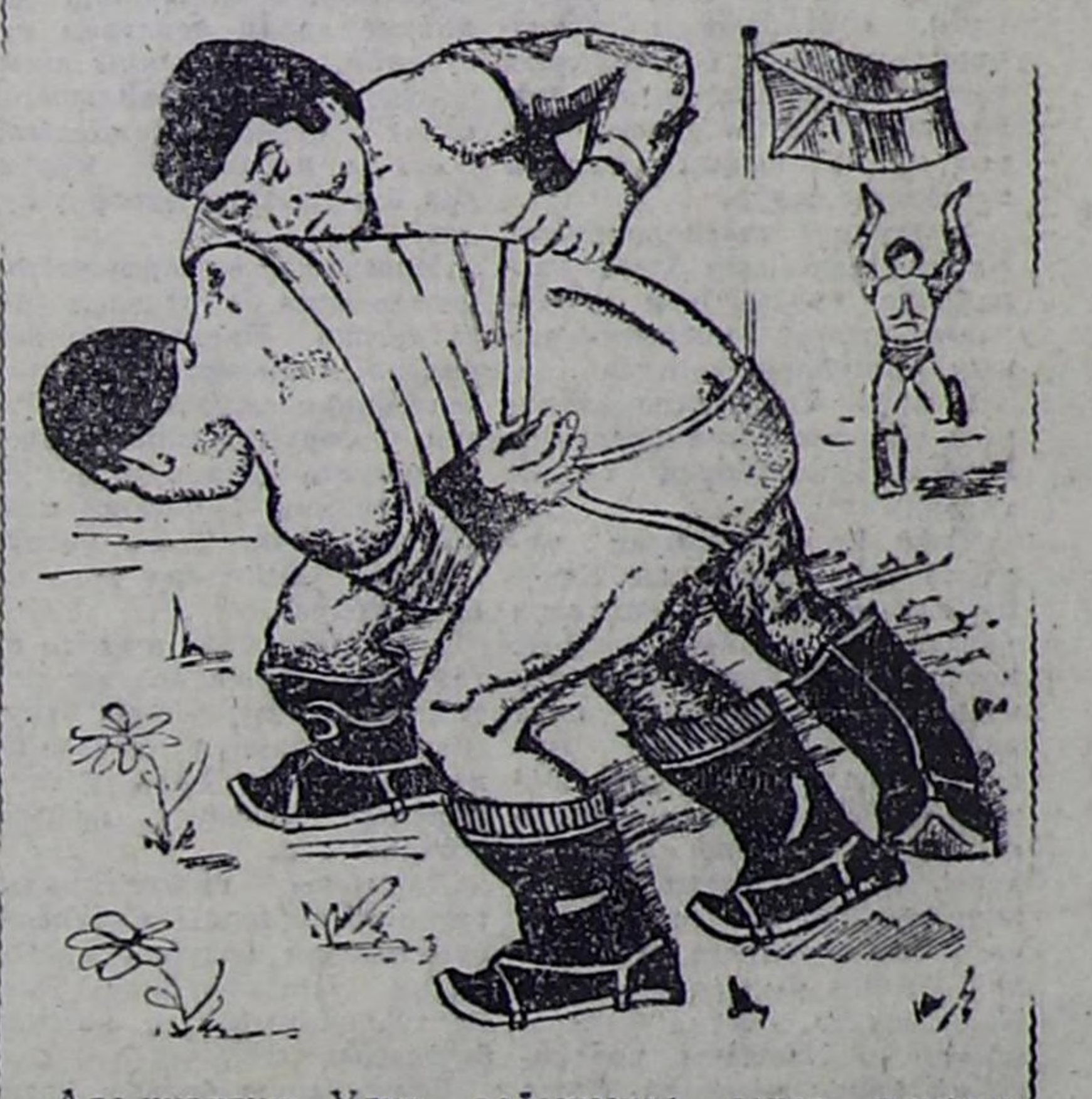

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң төөгүлүг Тиилелгезиниң ээлчеглиг хүнү чоокшулап орар. Оон-биле холбаштыр «Шын» солуннуң шаңналы дээш чыл бүрүде эртер тыва хүреш мөөрейин номчукчуларывыстың хөй кезии четтикпейн манап турарын билир бис.

Ынчангаш бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы чаңчыл езугаар **май 9-та хүндүскүнүң 13 шакта «Хүреш» стадионга** эгелээрин солуннуң редакциязы дыңнадып тур. Аңаа республиканың кожууннарындан болгаш найысылалдан 64 эң шилиндек мөге күжүн шенежир.

«Шынның» шаңналы дээш хүреш мөөрейинче солуннуң номчукчуларын, тыва хүрешке сонуургалдыг бүгү-ле кижилерни чаладывыс!

ЧҮГҮРҮКТЕР ЧАРЫЖЫ

Чадаанага барыын зонаның аът спортунуң маргылдаазының ажыдыышкыны болуп эрткен.

Чаңчылчаан бо чарыштарга Улуг-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарының чүгүрүк аъттары киришкен. Маргылдааны «Баян-Тала» коллективтиг бүдүрүлгениң чылгычылары база малчыннары деткикчилер боол, эки организастап эрттирген.

Чүгүрүк аъттарның мөөрейи беш аңгы хевирге эрткен. Түңнелинде, бирги черни Чөөн-Хемчик, ийиги биле үшкүзүн Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожууннар тус-тузунда ээлээннер. Бирден бешке чедир эртип келгенниериниң шаңналдары — богба, ирт, серге, чүген-чулар болган.

Карыма ТҮЛҮШ.

«УБСА-НУР ЫЙГЫЛААЖЫ»

Эрзин кожуунга сургакчылап чораш, солуннуң корреспондентизи күрүнениң «Убса-Нур ыйгылаажы» бойдус заповедниигиниң ажылының дугайында ол албан чериниң директору Андриан Дугаарович ДОДУКТАН интервью алган.

«Убса-Нур экспериментизи» деп делегей чергелиг ужур-дузалыг шинчилелдерниң киржикчилери эртемденнерниң сүмелээни база тус чер чагыргаларының, ТР-ниң Чазааның саналдап киирген-и-биле РФ-тиң Чазааның Даргазы В. С. Черномырдинниң ат салганы 1995 чылдың январь 24-те үндүрген № 52 доктаалын езугаар 39640 гектар чер девискээринге «Убса-Нур ыйгылаажы» бойдус заповедниигин (онза камгалалдыг черни) тургускан. Оон ээлеп турар девискээри мындыг: Соңгу талазы — Таңды-Уула (Тес-Хемниң Арысканныг), мурнуу чүгүнде — Көгей сыны, ол аразы 160 км, барыын кыдыгаарында — Цаган-Шипэту, а чөөн талазында — Сенгилен сыннары чаптылган, ында барык 600 км чер-девискээр кирип турар.

Чер планетаның бо бичии ыйгылаажында саваналыг, тропиктиг арга-арыг чоктан башка, элезинниг ховулардан эгелээш, мөңги доштуг тундра, дириг амытаннардан — Соңгу чүктүң ивизинден мурнуу зонаның тевезинге чедир бар, үнүш-дүжүдү-биле эгээртинмес байлак. Бойдустуң тускайлан будуштуг, кайгамчык чурумалдыг ораны-дыр бо.

Онзагай камгалалда алдынган бо оранда беш участок бар. Тес ол чарыында Төре-Хөл база элезинниг Цугээр Элс 4900, Эрзин хемниң бажында алыры Улар-Хем тайгазы 1800, хорум, базырыктыг Ямаалык ховузу 800 гектар черни ээлээн. Тес-Хемниң девискээринде турар Арысканныг — даглыг, тайга зоназы-дыр. Кезээ-мөңгеде мөңги доштуг Мөңгүн-Тайга — бешки участок ол. Чөөн Сибирьде эң бедик сүүр, далай деңнелинден 3948 метр черде турар. Ол ниитизи-биле 940 гектар шөлдү ээлээн. 1996 чылдың май айда хүлээп алганы ТР-ниң Чазааның 201 дугаар доктаалы-биле үстүнде адаттынган онза камгалалдыг оранны долгандыр камгалал зоназын база тургускан. Оон ниити шөлү 186440 гектар.

Ажыл-чорудулгавыстың угшии мындыг янзылыг: бирээде, камгалалдыг девискээрде чайгаар бүткен бойдус байлаан камгалаары, ийиде, экологтуг хайгааралды чорудары, чылдар аайы-биле оран-бойдус төөгүзүн тургузары, үште, эртем-шинчилел ажылын чорудар, дөртте, оран-делегейни шинчилээр аныяк эртемденнерни белеткээр ажылга киржири, ол ышкаш экологтуг тайылбыр-биле экологтуг экспертиза ажылын кылып, организастаары болур.

Коллективте шупту кижи саны 32, камгалал, эртем, хандырылга талазы-биле үш килдис бар. Камгалал ажылының талазы-биле килдистиң ажылы онзагай черни ээлеп турар. Ында 11 кадр хаара туттунган, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хемниң Арысканныгла бир-бир инспекторлар база бар чүве. Тускай эртемниглер-биле хандырылгавыс чегей. Ынчангаш инспекторларның шилилгезин кончуг шыңгыы байдалга чорудуп, бүгү талазы-биле белеткел ажылын кылып, ээредип турар. Ажылывыста чамдык түңнелдер чедип алдынган. Эрткен чылын бойдус камгалалының сагылгазын хажыткан 13 санныг чурум үрекчилерин тудуп илереткеш, 17 млн. 5138 рубль түңнүг торгаалга онааган, 6 дүүрге, араалыг бир боо, 60 метр балык четкизи, 5 какпа, 2 кг балык үүргенези, 30 кг эътти хавырган. Бистиң киирген-и-биле 4 административтиг херектерни Эрзин, Тес-Хем, Кызыл кожууннарның улус судтарынга база Дээди судтуң коллегиязынга сайгарып корген. Ол судтарның шииткелдери шынныывысты бадыткаан. Чүгле тотчеглекчилер-биле демисежип турарындан аңгыда, чон-биле сүмележип ажылдап, тайылбыр ажылын доктаамал кылып келдивис. Кожууннуң ном садыгларында, школаларда камгалалдыг бо чер дугайында чырыткан тускай өрээлдерни, булуңнарны дерип турар апарганы ажылывыска аажок улуг деткимчени берип турар.

Эртем болгаш экологтуг чырыдыышкын килдизин чоокта чаа Москвага баладып алганым эртем талазы-биле оралакчым Милан Маадырович Кыныраа удуртуп турар. Биосфералыг шинчилелдер талазы-биле «Убса-Нур» эртем төвүнүң аспирантызы, политехниктиг институт дооскан кижи. Даштыкы эртемденнерниң киржилгези-биле эрткен симпозиумнарның ажылынга киржип келдивис, бо чайын база Тывага эрттирери планда көрдүнген деп турду. Аңаа база белеткенир апаар. ТКУ-нуң студентилери чай санында маңаа практиказын эрттирери чаңчыл болган. Чоокта чаа Саян-Шушенск заповедниигинге аалдап чедип, эртем талазы-биле арга-дуржулгавыс солуштувус. Дыка хөй эң чугула, ажыктыг чүүлдерни аңаа билип алдывыс. Экологтуг чырыдыышкын—эң чугула айтырыг.

Июнь 5-ке чедир экологтуг айыыл чок чоруктуң шалыпчы айы чылдың-на чарлаар эки чаңчыл тургустунган. Аңаа идепкейлиг киржири-биле белеткел ажылы эгелээн. Экология айтырыгларынга хамаарышкан «төгерик столдарны», ужуражылгаларны, ада-ие университеттеринге номчулгаларны организастаары бистиң кожуунда, шынап-ла, чаагай чаңчыл болуп бар чыдар. Март 18-те экологтуг чырыдыышкынның семинар-чыыжынга заповедниктиң чанынга таарыштырылга чөвүлелин тургускан. Ол чөвүлел экология талазы-биле ном саңнарында, кожууннуң чер комитединде, бойдус эргелелинде, лесничествода, санэпидемиологтуг төпте, школаларда, ясли-садтарда кылдынып турар чүүлдерниң таарыштырылгазын, харылзаазын организастаар апаар. Аравыста медээлер солчуп, боттарывыска дузалажып, демнежип ажылдаар сорулга ол семинарга чедип алган чүве.

«Долгандыр хүрээлелди камгалаар дугайында» хоойлуда көрүп турары кижилерге экологтуг айыыл чок чорукту хандырар дугайында чоннуң санал-оналын деткип, бойдус камгалалының талазы-биле Чазактың, кожуун чагыргазының доктаал-шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле заповедниктиң ажылдакчылары хемчеглерни ап келген. Экологтуг айыыл чок байдалды тургузарынга хамаарышкан акцияларга (чыыштарга, хол ужуу садыышкынынга болгаш оон-даа өске) киржиринге келээде белен бис. Амгы үеде бүгү чуртта парктарның, камгалалдыг черлер — заповедниктер, заказниктер көрүлдези эгелээн, ону апрель айда түңнээн. Үш чыл бурунгаар сентел-ге-тудуг участогунуң хуужудуп турган бажыңнарын садып алгаш, бо чаа албан чериниң конторазын кончуг шалыпкын байдалга боттарывыс тудуп алдывыс. Чоокказыга турган АТБ, АКМК буурап дүшкеннер-ле болгай. Чазактан тудуг материалы садып алырынга акша-төгерик-биле дузаны көргүскенинге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Тудуг ажылын кандыг-даа төлевир чокка боттарывыс кылдывыс. Шак ынчаар контора, чазаныр мастерскаяны, гаражты тудуп алдывыс. Ол бүгү ажылдарга чаңгыс-даа наряд тургуспаан. Бир чиик, ийи чүък машиназы бар. Хандырылгавыс харын кошкак. Табель чепсектен аңгыда, өске чүүнүң-биле-даа инспекторлар хандыртынмаан. Бүгү дериг-херекселди боттары-ла тыптынып ап, ол-бо чоруп, боттаннап ажылдап турарлар. Эрзин — Мөңгүн-Тайга аразы 700 километр, чарыгдал хөй негеттинер болгай.

Федералдыг бюджетте көрдүнген акшаландырыышкынның чүгле 28 хире хуузун берип турар. Дериг-херексел, тускай идик-хеп-биле инспекторларны хандырар талазы-биле дилег-бижикти экология фондузунуң удуртулгазынче киирерин белеткеп тур бис. Инспекторларның шалың акшазы 300-400 муң рубльден ашпас, эвээш-тир ийин. Шалың акшазын ай санында берип келген, ол харын эки-дир.

Келир үеде эчис сорулгавыс — аныяк эртемденнерни белеткеп, эртем ажылын сайзырадып тургаш, Моолдуң Улангомда заповедник-биле быжыг харылзааны тудуп, биосфералыг заповедник деп атты чедип ап, делегей чергелиг заповедник болдурар. Чуртта бар 93 заповедниктерниң эң аныяа — «Убса-Нур ыйгылаажы». Бо чылын заповедниктерни тургузуп эгелээнден бээр 80 чыл юбилейин демдеглээр. Москвада удуртулгавыс ийи чыл улай ажылывысты эки деп үнелээн. 1995 чылда чайын КНО-нуң ЮНЕСКО-дан ийи эксперт-эртемден келирге, Эрзинниң элезинниг, тайга зоназын, Мөңгүн-Тайганың мөңги дожун, чер-черде төөгүнүң базырыктарын көргүстүм. Тывавыстың катаптаттынмас каас, чараш бойдузунга өөрүп, таалап, аржаан сугларын ижип, кулача чыттыг, амданныг чаагай эъдин чип, аажок хыы ханып чана бердилер ийин. Эрткен чылын ЮНЕСКО-нуң комиссия даргазы ДЖ. Форсал база «Грин Бистеп» ийи эртемден бистиинге келгеш бардылар. Ак-көк хемнер чурту Тывавыстың каас, чараш бойдузунуң база бир чурумалдыг ораны — Убса-Нур ыйгылаажында туруп турар эртине, байлаавысты камгалап, кадагалап, карактаарынга идепкейлиг киржирин улус чондан сеткилимниң ханызындан дилээр-дир мен — деп, Андриан Дугаарович тайылбырын доозуп кагды.

Аныяк директор дугайында каш сөс. Оон ачазы Дугаар Додук 20 ажыг чыл арга даамалы болуп ажылдаан. Адазының соон салгап, арга-арыг инженериниң дээди эртемин чедип алгаш, бойдус камгалалынга 10 чыл бараан болуп чоруур. Лесничий, бойдус комитединиң даргазы болуп ажылдааш, 1993 чылда заповедник директорунга Москвадан томуйлаткан. Улан-Батор, Улангом болгаш чурт иштиниң хоорайларынга болгулаглаан бойдус камгалалының чыыштарынга «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң дугайында илеткелдерни ол хөй удаа номчаан.

Келир салгалдарга бойдус байлаан арттырып каар дээш уйгу-дыжын харамнанмайн ажылдап чоруур аныяк удуртукчу А. Д. Додукка ам орукту йөрээп, ажылынга чедиишкиннерни күзедим.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корреспондентизи.

Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының дугайында (чаа эдилге)

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1997 чылдың апрель 10-да хүлээп алган.

1 чүүл. Үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының дугайында билиишкин

Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызы дээрге, үндүрүг төлекчилериниң — юридиктиг албан черлериниң (даштыкыларны киириштир), оларның филиалдарының, төлээ черлериниң, тускайжыттынган өске-даа салбырларының, а ол ышкаш юридиктиг албан чери тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамаатыларның дугайында сан-медээлерниң чаңгыс аай банкызын хевирлеп тургузары болур.

Үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызын Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг инспекциязының органнары тургузар.

2 чүүл. Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының объектилери

Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының объектилери болза, организация-эргехоойлу хевирлеринден, өнчүнүң хевирлеринден база ажыл-чорудулгазындан ылгал чокка коммерция болгаш коммерция эвес организациялар, оларның филиалдары, төлээ черлери, «Будүрүлгелер болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулга дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга, Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң бирги кезээнин, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының өске-даа хоойлужудулгаларынга үндезилеп тургускулаан тускайжыттынган өске-даа салбырлар, сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр болгаш (азы) Тыва Республиканың девискээринде эт-хөреңгилиг хуу кижилерни дамчыштыр боттандырып турар юридиктиг даштыкы албан черлери, а ол ышкаш чурттап турар чери Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеттинген, хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткеткен хуу кижилер боор турар.

3 чүүл. Юридиктиг албан черлерин болгаш хуу сайгарлыкчыларны күрүнеден бүрүткээри

Коммерциялыг болгаш коммерциялыг эвес организациялар, а ол ышкаш юридиктиг албан черлерин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырарын күзеп турар хамаатылар ыяап-ла албан-биле күрүнеден бүрүткеткен турар ужурлуг.

Массалыг информацияның чепсектерин күрүнеден бүрүткээрин Парлалга база массалыг информация чепсектериниң талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулга сагылгазын бүрүткээриниң болгаш контрольдаарының Тыва Республикада девискээр эргелели боттандырар.

Хөй-ниити база шажын организацияларын болгаш партияларны күрүнеден бүрүткээрин бодунуң эргезиниң хемчээли-биле Тыва Республиканың Юстиция яамызы боттандырар.

Даштыкы инвестициялыг организацияларны күрүнеден бүрүткээрин бодунуң эргелелериниң хемчээли-биле Тыва Республиканың Сан яамызы боттандырар.

Банкыларны болгаш чээли албан черлерин күрүнеден бүрүткээрин Россия Федерациязының Төп банкызы боттандырар.

Коммерциялыг болгаш коммерциялыг эвес арткан организацияларны, а ол ышкаш юридиктиг албан черлерин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамаатылар Тыва Республиканың хоорайларының база кожууннарының чагыргаларынга күрүне бүрүткелин эртер.

Бүрүткеп турар органнар юридиктиг албан черин азы хуу сайгарлыкчыны күрүне бүрүткээн (күрүнеден бүрүткээнин күш чок болдурганының) дугайында сан-медээлерни Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызынга киирери-биле үндүрүг органнарынга бир неделя хуусаада дыңнадыр.

Тургузукчу документилер күштүг боор турар хоойлужудулгага дүүшпес таварылгада, ону бүрүткээни күш чок болган деп санаан дугайында арбитраж судтарынга үндүрүг органнары барып айтырыгны тургузуп болур.

4 чүүл. Үндүрүг төлекчилериниң үндүрүг учедунга тургузарының болгаш Күрүне даңзызынга киирериниң чуруму

Үндүрүг төлекчилери үндүрүг органнарынга ыяап-ла албан-биле учетка турар ужурлуг.

Үндүрүг төлекчилери — юридиктиг албан черлери күрүнеден бүрүткээнининиң (эде бүрүткээнининиң) соонда, 10 хонуктан орайтатпайн, боттарының турар чериниң аайы-биле үндүрүг учедунга туруп алыр.

Юридиктиг албан черлериниң филиалдары, төлээлекчилери болгаш тускайжыттынган өске-даа салбырлары боттарының ажыл-чорудулгазын боттандырып турар чериниң аайы-биле 30 хонуктан орай эвес хуусаада үндүрүг учедунга кирип алыр.

Ажыл-чорудулгазын боттарының төлээлекчилерин, филиалдарын, салбырларын азы эт-хөреңгилиг хуу улусту дамчыштыр боттандырып турар юридиктиг даштыкы албан черлери ажыл-чорудулгазын боттандырып эгелээн ай-хүнүнден азы эт-хөреңгизиниң туруп турар чериниң аайы-биле 30 хонуктан орайтатпайн, ажыл-чорудулгазын боттандырып турар чериниң аайы-биле үндүрүг органынга үндүрүг учедунга туруп алыр ужурлуг.

Юридиктиг албан черин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар хуу кижилер (хуу сайгарлыкчылар) чурттап турар (киир бижиткен) чериниң аайы-биле 5 хонук чедир хуусаада үндүрүг учедунга кирип алыр ужурлуг. Россияның өске девискээрлеринден болгаш даштыкы күрүнелерден хууда сайгарлыкчыларны Тыва Республиканың девискээринге ажыл-чорудулганы боттандырар кылдыр сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылыр эргезин бадыткап турар документилерин база чурттап турар (киир бижиткен) чериниң аайы-биле үндүрүг учедунга туруп алганының дугайында үндүрүг органындан документизин эккеп көргүскенде, үндүрүг учедунга ону тургузар.

Учетка тургузуп тура, үндүрүг органнары үндүрүг төлекчизи бүрүзүнүң дугайында медээлерни автоматчыдылга херекселдериниң дузазы-биле сайгарып хынап көөр болгаш доктааттынган чурум езугаар Россия Федерациязының бүгү девискээринге чаңгыс аай учет дугаары боор турар болгаш үндүрүгнүң база өске-даа документилерниң бүгү хевирлерин, үндүрүг төлекчизиниң идентификация дугаарын (ҮИД-ни) тыпсып бээр, 5 ажыл хүнүнден орайтатпайн, учет документилерниң шуут бодун (үндүрүг төлекчизин — организацияның үндүрүг учедунга тургусканының картазын, информация чагааларны, шынзылгаларны) үндүрүг төлекчизинге тыпсып бээр.

Учет документилерни организацияның удуртукчузунга азы кол (улуг) бухгалтеринге, хуу сайгарлыкчыга, чок болза шынзылга езугаар бүрүн эргелиг төлээзинге үндүрүг органнары тыпсып бээр.

5 чүүл. Банкыларга болгаш чээлиниң өске-даа албан черлеринге агар саннар (счеттар) ажыдарының чуруму

Үндүрүг төлекчилери акшаның боду-биле операциялар кылыры-биле банкыларга болгаш чээлиниң өске-даа албан черлеринге санажылга кылыр агар саннарлыг боор болур.

Банкылар болгаш чээлиниң өске-даа албан черлери үндүрүг төлекчилеринге санажылга кылыр (агар), валюта, чээли, депозитив, кредит болгаш өске-даа санажылгаларны кииириштир, агар саннарны — счеттарны олар чүгле үндүрүг учедунга тургусканың бадыткап турар ҮИД-ни айтып тургаш, документилерни (карталарны, шынзылгаларны) олар эккеп көргүскенде, ажыдып бээр. Агар саннарны — счеттарны ажыткан соонда, банкылар болгаш чээли албан черлери ол дугайында сан-счет ажыдар дугайында шынзылга берген үндүрүг органынга доп-дораан дыңнадыр.

6 чүүл. Үндүрүг төлекчилериниң хүлээлгелери болгаш эргелери

Үндүрүг төлекчизиниң хүлээлгелери:

бүрүткээр органнарга күрүнеден бүрүткеткениниң дугайында херечилелдиг болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын тургузукчу документилерге азы чөпшээрел бижиктерге үндезилеп боттандырар;

үндүрүг учедунга турар;

тургузукчу документилерге өскерилгелерни болгаш немелделерни күрүнеден бүрүткээн дугайында үндүрүг органнарынга 10 хонук иштинде дыңнадыр;

бодунуң ажыл-чорудулгазын соксадып, дүжүрген дугайында шиитпирни хүлээп алганының дугайында, учедунда турар үндүрүг инспекциязынга 10 хонук хуусаада дыңнадыр;

Тыва Республиканың девискээринде база ооң девискээринден дашкаар-даа банкыларда болгаш чээли албан черлеринде аңаа агар саннар-счеттар ажыткан дугайында медээлерни үндүрүг органнарынга квартал санында киирер;

үндүрүг органнарының бижимел айтыышкыннарын күүседир хүлээлгелиг.

Үндүрүг төлекчизиниң эргелери:

үндүрүг хоойлужудулгазының айтырыгларының талазы-биле тайылбыр-медээ хандырылгазын үндүрүг органнарындан алыр;

үндүрүг талазы-биле медээлерниң янзы-бүрү хевирлериниң шынзылгаларын, майыктарын, үндүрүг талазы-биле отчеттаашкынның үлегер-майык бижиктерин үндүрүг органнарындан алыр;

хоойлу-биле доктааткан чурум езугаар үндүрүг органнарының шиитпирлерин база оларның албан-дужаалдыг кижилериниң хөделиишкиннерин хомудаар эргелиг.

7 чүүл. Хоойлунуң негелделерин үрээни дээш харыысалга

Бо Хоойлунуң негелделерин үрээни дээш Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг инспекциязы:

а) үндүрүг учедунга тургузарының чурумун үрээни дээш, юридиктиг албан черлериниң, оларның филиалдарының, төлээ черлериниң, тускайжыттынган өске-даа салбырларының удуртукчуларынга, а ол ышкаш хуу сайгарлыкчыларга Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан, айда эң кудуку ажыл төлевириниң 2-ден 5 хемчээли чедир хемчээл-биле административтиг торгаал онаар;

б) банкылар болгаш чээлиниң өске-даа албан черлери үндүрүг органнарының дыңнадыышкыны чокка-ла санажылга кылырының, валюта, чээли, депозитив талазы-биле болгаш өске-даа агар саннар-счеттарны ажытканын тып илереткен таварылгада, организацияларның (даштыкыларны база), оларның филиалдарының, төлээ черлериниң, тускайжыттынган өске-даа салбырларының удуртукчуларынга, а ол ышкаш хуу сайгарлыкчыларга Россия Федерациязының хоойлузу-биле доктааттынган, айда ажыл төлевириниң хемчээлин 100 катап улгаттырган хемчээл-биле административтиг торгаалды онаар эргелиг.

Агар сан-счет ажыдарының чурумун банкылар болгаш чээлиниң өске-даа албан черлери, а ол ышкаш организациялар база хуу сайгарлыкчылар дагын катап үрээнин тып илереткен таварылгада, банк операцияларын чорударынга чөпшээрел бижикти дедир хавырар дугайында материалдарны Россияның Төп банкызынче база үндүрүг төлекчилери организацияларны болгаш юридиктиг албан черин тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хуу кижилерниң ажылын шуут соксадыр дугайында материалдарны суд органнарынче киирер;

в) доктааттынган чурум-биле бүрүткеттинмээн юридиктиг албан черлерин болгаш хуу сайгарлыкчыларны тып илереткен таварылгада, хоойлу езугаар чөпшээрел чок үезинде ажылдааш алган орулгаларының түңүн суд чуруму езугаар тыртар болгаш оларны тып илереткен девискээринде кожууннарның база хоорайларның бюджеттеринге киирер;

г) үндүрүг төлекчизи кайы-бир тодаргай ажыл-чорудулганы үндүрүг төлекчизи боттандырарын чөпшээрээн (чөпшээрел бижикти) эргезин казыыр дугайында бижикти чогуур органнарга киирер;

д) банкыларда болгаш чээлиниң өске-даа албан черлеринде агар саннар-счеттарының дугайында медээлерни киирбээни азы шын эвес медээлерни кииргени дээш үндүрүг төлекчилерин Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан айда ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлин 2 катап улгаттырган хемчээли-биле административтиг торгаал онаар эргелиг.

Административтиг торгаалдарны Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальниги (начальнигиниң оралакчызы), кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның үндүрүг инспекцияларының начальниктери болгаш начальниктериниң оралакчылары онаар.

8 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээриниң чуруму

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнде күштүг болуп эгелээр.

«Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының дугайында» Тыва Республиканың 1994 чылдың апрель 28-те № 88 Хоойлузун база «Тыва Республиканың үндүрүг төлекчилериниң Күрүне даңзызының дугайында» «Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» Тыва Республиканың 1994 чылдың октябрь 27-де № 165 Хоойлузун күш чок деп санаар.

Бо Хоойлунуң 3 чүүлү юридиктиг албан черлерин бүрүткээр дугайында федералдыг хоойлу күштүг болуп эгелээринге чедир күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖ[illegible].
Кызыл хоорай.
№ 777.
1997 чылдың апрель 21.

РАДИО АЖЫЛДАВАС

Номчукчунуң хомудал чагаазы

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның чамдык кудумчуларында болгаш кожууннар төптеринде радио шуут ажылдавастаан. «Шын» солунну чагыдып аап дээрге, акша-төгериктиң айтырыы бергедээнинден оон чагыдылгазы эвээжээн. Чаңгыс-ла көрүп турар чүвевис — телевизор. Ында тыва дамчыдылга кончуг эвээш, хөй кезиинде бичии уруглар кинозу көргүзер. «Торговый ряд» деп дамчыдылга бар, ону чүгле орус дылга чорудуп турар. Көөрге ында тыва кижилер ажылдап турар. Тыва дылды күрүне дылы кылдыр бадылап алдывыс чоп, ону кажан ажыглап эгелээрил?

Телевизорга ыраккы черлер: Тожу, Эрзин, Тес-Хем, Моңгун-Тайга кожууннарда, Кунгуртуг суурда улус канчаар чурттап турарын көргүспес-тир. Чүгле Кызыл чоогу кожууннарны, ажыл-агыйларны көргүзер боор-дур Тыва дылда дамчыдылганың шагын элээн узадыр аргазы чок ирги бе? Хөгжүмнүг байыр дээш чоңдан хөй акша-төгерик чыып алгаш, хөй шакты ынаар чарыгдап турары шын эвес. Мен бүгү назынымда радио дыңнап, солун номчуп келдим. Кырааш, карак баксыраан, ам улуска номчудуп алыр-дыр мен. Радио чок, чүгле телевизор көөр апардым. Хоорайның радио дамчыдылгазын экижидер талазы-биле Кызыл хоорай чагыргазы дарый хемчеглеп алыр болза деп күзээр-дир мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.
Кызыл хоорай.
Семирацкая кудумчузу.

СЕГИДЕР ДЭЭШ

С. Тока аттыг совхозка сөөлгү чаңгыс чыл дургузунда каш-даа директорлар солушкан.

Чоокта чаа база чаа директор келген. Ол дээрге 1983 чылда Алтайның көдээ ажыл-агый университедин дооскан Борис Улзан-оолович Эрендей-дир. Ол боду Тес-Хемниң Ак-Эрик чурттуг. Университетти дооскан соонда, бодунуң өскеп-төрээн чери Ак-Эрикке бригадирлеп, зоотехниктеп ажылдаан, холчок аныяк. Ажыл-агыйны сегидер дээш кызымак ажылдап турар удуртукчу.

Алыс боду черле зоотехник кижи болгаш, каш-ла хонуктарның иштинде кыштаглаашкынның эрткенин кысказы-биле меңээ чугаалааны болза: ажыл-агыйда төрүүр 1700 хой бар. Кол зоотехник эрткен чылын уксаалыг кошкарларны орайтады салган, ынчангаш хой оолдаашкыны орайтаан. Хой оолдаашкыны озалдаан чүве болганда, ам бо хүннерде чаш хураганнарга эки шынарлыг кок сиген херек. Ону база Улуг-Хемниң ажыл-агыйларындан дугуржулга езугаар алыр деп тур мен. Ыңай-бээр ажыл-агый кылып чоруурда чиик машина безин чок турду. Ол чиик машинаны кылдыртып алганындан бээр өрү-куду чорууп тур мен деп, бодун таныштырган кижи.

Савый-оол ООРЖАК.

САРГЫДАН МАЛДЫ КАМГАЛААРЫ

Апрель, май хөй саргылыг. Дуржулгалыг малчыннар оларга удур хемчеглерни чыл санында-ла ап, хан соруп чиир ак-саргыларны нептеретпейн турар. Малын хараганнарлыг, саргы үглээр черлерден чайладыр кадарары, хойнуң, молдурганың өөэн аштаары дээш, кылып чорудар ажылдарны үе-шаанда чорударын билирлер.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының мал ажылының килдис начальниги У. Д. Дөмүр-оолдуң чугаалап турары-биле алырга, саргыга удур эм Кызылда (зооветхандырылгада) бар. Оон чүгле 400 граммын бир тонна сугга эзилдирер. Бир литр суук ол эмниң өртээ 32 муң рубль. Үш литрни садып алыр болза, бичежек суурнуң девискээринде мал-маганны саргыдан камгалаарынга четчир.

Малдың өкпе, кыжа болгаш сооктан тыптыр өске-даа аарыгларынга удур эмнерни оон садып ап болур. Халас кежик кайда-даа чок, херек эмнерни садып, орнап, керээ-биле чугаалажып, өске-даа аргаларны ажыглап, тып алырының аргалары бар. Кыштаглаашкынның берге уржуктарын ажып эрткен малды эмнеп-томнаары мал бажын онча-менди өстүрериниң кол курлавыры. Мал бажының чидириглери оон-даа каражалының утпаалыңар.

(Бистиң корр.).

Журналистиң эскерии болгаш дүвүрели

ТОЙМАГЛАТКАН ТОРГАЛЫГ СУУР

1. БИЧИИ ТӨӨГҮ

1929 чылда Торгалыг суурнуң орус, тыва чурттакчылары дугурушкаш, Тывага баштайгы коллективтиг ажыл-агыйларның бирээзи болур «Күш-ажылдың хостуу» колхозту организастааннар. Долгандыр ногаан арга-эзим каракты кыжын-даа, чайын-даа өөртүп турар, оъттуг, суглуг, кара хөрзүннүг онзагай оран эгээртинмес дүжүттүг ээлеринге харам чокка берип эгелээн. Колхоз «Бортзон» дээр тракторну, «Коммунар» дээр комбайнны болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый машиналарын садып ап, Улуг-Хем кожууннуң көшкүн араттарынга үлегер-чижек болу берген.

— 1939 чылда Доң-Терекке МЧАЭ даргалап турумда, күскээр долу тараавысты хар каапкан. Торгалыгда таныжым Казанцевке аалдап чеде бергеш, херектиң ужуруп чугаалаарымга, колхоз даргазы кижи болгаш, баштаар черниң кежигүннерин чыгаш, чүү хире тараа херегил, ол хирени алынар ээзиин амдаа утпаан мен — деп, Шивит-Дамба ирейниң чугаалап органын 1970 чылдың чайында Торгалыг аржаанынга магадап дыңнаан мен.

Кажан үүрмек ажыл-агыйларны каттыштырып эгелээнде, партияның болгаш күрүнениң көскү ажылдакчызы С. К. Тока Эйлиг-Хемге келгеш, аңаа турган Сталин аттыг колхозтуң кежигүннерин хуралдаткан чүве-дир. Хуралдың айтырыы дыр чаңгыс: «Күш-ажылдың хостуу» колхозка каттыжары.

— Бо канчап бардывыс. Саян эдээнде ажылдап, чурттап орар улус, дүү көстүрбес көзүлбес Таңды-Уула эдээнде Торгалыг-биле каттыжар деп. Аъттыг безин ара хопуп чедер чер ышкажыл — дижип, эйлиг-хемчилер шууган эгелээннер.

— Канчап дыңнаваан улус боор силер. Хадың бажында калаачыктар азып каан турар чер болбас ийикпе — деп, Тока дарга баштактавааш, хөглүг чаңы-биле каттырган.

— Шын, шын. Чымчак шайлыг-даа, төгерик калачык-даа Торгалыгда чорду. Бир таалыңны орус таныжым берген. Артын алгаш чанып келдим — деп, Дагба Кыргыс орган боду тура халаан.

Богунгу өшкү малы өктерээн «Эйлиг-Хем» совхоз Торгалыгның ачызы-биле тускай ажыл-агый болуп, чүгле Тывада эвес, улуг Россияда алдар-сураа алгый берген.

«Күш-ажылдың хостуу» совхоз мырыңай чоокка чедир Кызыл хоорайның чурттакчыларының огороду, республиканы картошка-биле хандырар баазазы, сиген-ширбиилбиле хандырар ажыл-агыйы турду Оон ажыл-ишчилери — орден-хавыяаларның эдилекчилери, аныяктары Америкага чедип, аъттары чарыштарга эртип, чоннуң чоргааралын чаалап ап-даа чордулар.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозту тургускан Казанцев, Частып, Блиновтар, Мамонтовтар, Секпит-оол, Кенден, Казак Натпит-оол. Москва олимпиадазынга чораан Василий Шивит, Куба четкен Сүктер-оол, автомашина-биле шаңнаткан Фаина Самдан болгаш өске-даа мурнакчы кижилерниң кайызын ол дээр. Эки кижилерлиг эргим-не чер!

2. БЕДИКТЕРЖЕ БАЗЫМ

Ленин орденниң эдилекчизи Мария Балдан саанчылап, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң Лаагын Көк-оолдуң сигенчи бригадазы Торгалыгдан эгелээш, Калбак-Чыраанның делгемнерин сарааттар-биле каастап турда, торгалыгжылар дег, топтуг-томаанныг, чоргаар улус чок турган дизе, хөөредиг эвес боор. Чылдың-на муң-мун тонна тарааларның кырлап овгалары шаң сыңмас токтуп-чайлып чыдар. Хем ол чарыынга турган хаван фермазы бүрүн механизастаттынган, аъш-чемни четчир болгаш артар. Ынчангы совхоз директору Михаил Гаков ажыл-агыйның тергиин эки удурткан дээш, Тыва АССР-ниң Арга ажыл-агыйы яамызының сайыдынга-даа депшиттирди.

Совхозтуң арылары, ажылчыннарның хуузунда тудуп турган үлейлери Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларын эм-таң ары чигири-биле эндере хандырып келди. Яблоксуг, ранетка тараан сад шала часкаар чечектели бергенде, ак чайт. Харын-даа Молдавияның көдээ суурлары сагыышка киргилээр.

Бо дээрге мыя бо чеденсезен чылдар ышкажыл. Ону кижи кайын уттур. Ынчангы чаш ажы-төл-даа сактың орлар боор. Ол үеде совхозка азы Кожай болгаш Торгалыг сүт-бараан фермаларынга муң ажыг мыйыстыг бода мал, беш чүс чылгы турган.

Суур кара чаңгыс кудумчулуг турганындан элээн каш кудумчулар тыптып, барык хоорайжый берген. Кожуунда асфальттылыг кудумчулуг эң улуг суур ол.

Ортумак школаның чаа тудуу бедип, күчүлүг насос станциялыг суггарылга системазы ажыглалга кирип, өртке удур тускай деполуг, Юрий Гагарин аттыг кайгамчык чараш Культура бажыңныг, ооң чанында спорт залы база туттунуп, Торгалыг чечектелип-ле орган. Ол черге барып чурттаксаар, ажыы-биле чугаалаарга, торгалыгжыларга адааргаар кижилер эвээш эвес турганын айтыр апаар. Ынчанмайн канчаар, базарга көк, эдерге хек дижип чугаалажыр онзагай, мал, чер ажылын сайзырадырынга тааржыр боорга аан.

3. КУДУРГАЙНЫ КУДУ

Рыноктуг экономикаже торгалыгжылар хамыкты мурнай шуражы бергенин Улуг-Хемде билбес удуртукчу чок деп болур. Волга кыдыынга болган шенелдениң ырак мурнунда-ла «Күш-ажылдың хостуу» совхоз эде тургустунуп, тус-тус кооперативтерге үстүп, бот-орулга-чарылгаже кирген. Чамдык совхоз кежигүннери шуут аңгыланып, арат ажыл-агыйлыг болу берген. Ам адырлар аайы-биле тургустунган кооперативтерде чүгле ажылдап шыдаар кижилер арткан.

1995 чылдың эгезинде «Күш-ажылдың хостуу» көдээ ажыл-агый каттыжыышкынында 362 баш мыйыстыг бода мал, ооң иштинде саар инек 137 баш турган. Алды кыштагга 1396 шээр мал онча-менди чыл ажып, төрүүр чүс хойга онаалтыр 70-деп өрү чаш төлдү доруктурган. Харын-даа мурнакчы малчыннар чүс ажыг хураганнарны ап, шаңнал-макталга четкеннер. Чижээ, Фаина Самдан 138 хураганны ап үнген. Владимир Санчы 201 чылгыны кадарып, күрүнеге эң чиик өртектиг продукцияны берип турган.

Оон бээр-ле «Күш-ажылдың хостуу» өрү хүн көрбестей берген. Акша-төгерик тывылбастап, аныяк директор Иргек Тадар-оол удуртулгазын кошкадып, бодунуң кылза чогуур ажылдарын кооперативтер удуртукчуларынче чая каап, специалистерниң арга-сүмезин дыңнавастай берген. Харын-даа оларны ажылдан үндүрер, солуур чоруктар ковудаан. Ындыг практика Иргек Кара-ооловичиниң мурнунда-ла турган. Багай чүвеге баштай өөренир деп чүве ол-дур.

Бо хүннерде каттыжышкынында 140 баш мыйыстыг бода мал, 492 баш хой, 103 чылгы артып калган. Бо кудулаашкынның кол чылдагааны — малдың өлүп хораар чоруу. Чижээ, бо чылдың март бирээде турган беш чеди саар инектиң алдызын оор алган, ийизин соп чиген, 10-у өлген. 518 хойдан төрүүр тос, төрүвес беш баш чок болган. Чеди хойну боол чиген. Тос кошкарның бирээзи өлген. Бир баш чишке барган. Чүък сөөртүп, мунуп, шаап турар эвес, 111 чылгының кодан ындан сес баш өлүп хораан.

Чут чүге болу бергенил? Ооң кол чылдагааны — мал чемнериниң төнгени. Шыны-биле алыр болза, ындыг эвес. Эрткен чайын торгалыгжылар 510 тонна сигенни, ол-ла хире силосту белеткээн. Силостуг кара чаңгыс ажыл-агый ол. Аңаа немей шолдерде чаа дүжүттүң саваңын кадыптар болза, бир баш чер базар малга онаалтыр 30 чем единицазы онаажыр. Ол хамык мал чемнери канчап барганыл? Оор алган.

Тараа дугайында чугаалаар болза, шуут-ла тоол-домакка дөмей. Күзүн кыштаглаашкынга белеткел ажылдарының түңнелдерин кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелинге чугаалажып турда, Иргек Тадар-оол хамык тараавысты шаңда мөөңнеп алган бис деп медеглел кылган. Шынап-ла, 726 тонна арыглаттынмаан тараа турган. Ноябрь ай төнгелекте шаң барык-ла куруг калган. Ам ында үзе тура үжен алды тонна үрезин арткан. Хөй тараа кайнаар «чиде» бергенин кожууннуң иштики херектер килдизи истеп турар.

Каттыжышкынның машина-трактор мастерскаязын ам чок деп болур. Хамык техника механизаторларның, чолаачыларның бажыңнарының чанында барган. Сүт-бараан фермазы база тоймаглаттынып эгелээн. Мыйыстыг бода малды база-ла тарадыпкан. 35 казыраны Калбак-Чыраада Фаина Самдаң кадарып орар-ла харын. Оъттуг, суглуг Торгалыг ам оорлаткан, тоймаглаткан.

4. ТОРГАЛЫГЖЫЛАРГА СӨС

Апрель 3-те Торгалыг суурга көдээ ажыл-агый эргелелиниң бөлүк тускай эртемниглери-биле чеде бердим. Контора чанында кезек эр кижилерниң аразында аас былаашкан алгы-кышкызы ырактан-на дыңналып турду.

— Бо канчап алгыржып турарыңар ол? — деп сонуурган айтырдым.

Каттыжышкынның сантехниктериниң удуртукчузу **Александр ХАДНАЕВ:** — Кады чурттап орар чонум дээш туржуп чор мен. Совхозту аңгылаан ажыы чок. Күзүн-не, кажан Иргек ажылдавас мен деп билдиришкин бижиирге, коллективтиң хуралынга даргалап шыдаар мен дээш кандидатурам киирген мен. Катап-ла Иргекти соңгуп алдылар чоп. Ажылдаар хөңнү чок кижини соңгуп алырга ол-дур ам. Чүвүс-даа артпады ышкажыл?! — дээш, караның чажын-на чажырган боор, өскээр көрнү берди.

Ажылчын **Дмитрий ХУУРАК-ООЛ:** — Балык бажындан эгелеп чыдыыр дижири чоп. Ам кээп шуптувус «чыдый» бергенивис ол-дур. Бир-ле дугаарында, удуртукчу даргаларывыс шаңга турган химикаттар складын тоймаглай бердилер. Оон-на хамык чүве эгелээн. Суурнуң чурттакчылары ол складты караккa көзүлдүр-ле дажыглай берди. МТМ база ыңчалды. Ам оочурда сүт-бараан фермазы арткан — дээрге, долгандыр турган эрлер чүүлдүгзүнүп шимээргеди.

Мал эмчизи **Михаил СОНАМ:** — Дээди эртемниг кижи мен. «Эйлиг-Хем» совхозка ажылдап эгеледим. Торгалыгга келгеш, турумчуп чурттай бердим. Мынчап баар деп чүвени дүжевейн-даа чораан мен. Эми чок эмчини кандыг эмчи дээрил? Чүгле справка бижииринге ойлежип тур мен. Мал-маган-даа эмневес аап. Өлүрер-ле ол-ла. Маңаа, Торгалыгга, даштыкы журналистер кээр болза, чүү дижир ирги? Магалыг черни ээлеп ора, мал-маган-даа чок, тараа дилеп кылаштажып турар дээш-ле баар боор. Ындыг ыят каяа турар! Ол-бо кооперативтерге үстүп, улуг-хуувус үлежиилп дээрге, хувурай-ла берээн дээр мен. Арыскан, Чодураа, Иштии-Хем, Арыг-Үзүү суурларда ажыл-агый хөгжүй берген бе? Чок. Сандарап калдылар ышкажыл. Бис өске оруктап чоруур бис. Берге үеде демнешкени-ле дээре.

Арат **Александр ДОРЖУ:** — Совхозумга 28 чыл дургузунда чолаачылап келдим. Бо ажылчыннарның «балык бажындан» дижип турары чоп. Иргекти ындыг-мындыг дивес мен. Ынчалза-даа бодунуң хууда амыдыралынче сагыш салырын чон билир. Кижилерниң караан хаптап каан эвес. Ам кээп, аңгы кооператив тургузар кижи мен, артканын та канчалыңар, чоопуңар дээрге эпчок-ла чүве-дир. Бистер, торгалыгжылар, база улуг буруулуг бис. Малывысты өлүрүп, оорлап, чудадып турарывыс меге эвес. Хайыра чок боорувуска ол-дур. Ээ чок деп турарым бо.

Михаил ЧАМЫКАЙ: — Мени кол инженер кылдыр томуйлаап сураглыг болду. Ындыг эрге-дужаал-даа эдилеп чорбаан мен. Каттыжышкынның кандыг техниказы кайда турарын билбес мен. Анаа бодүүн таңныыл кижи-дир мен.

5. ТҮҢНЕЛИ

Эң-не эки черлиг, оъттуг, суглуг, езулуг курорт зоназында турар, эң-не хоочун тергиин дээн баазалыг ажыл-агый шак ынчаар сандараан. Кымнар буруулугул? Бир-ле дугаарында, удуртуп баштап турган дарга-бошкаларында болбайн аап. Каттыжышкынның директору И. К. Тадар-оол болгаш ооң-биле кады ажылдап турган специалистер байдалды экижидер хемчеглер албайн келгени илдең. Сөөлгү үеде олар контораже шуут баш сукпастааның ажылчыннар чугаалап турдулар. Хоочун ажыл-агыйның ээ чок артканы бирги удуртукчунуң буруузу деп санаар апаар. Чоокта чаа тургустунган «Ийи-Тал» совхозту ап көрээлиңер. Ол совхоз «Улуг-Хаидан» чаңгыс шары-даа албаан болгай. А бо хүннерде бүдүн сүт-бараан фермалыг, ажыл-агыйның бүгү-ле адырлары мандып өскен. Ында совхоз директору Василий Ламажайның киирген үлүү улуг. «Арыг-Бажы» совхозту Торгалыгга деңнээрге, дүүн төрүттүнген деп болур. База-ла «Улуг-Хая» совхозтап адыр дүүглүг анай албаан хирезинде, 1495 баш шээр малдыг апарды. Ол-ла совхоз эрткен чылын 660 тонна тараа ажаап алгаш, үрезинин уруп, ажыл-ишчилерин чемгерип, өре-ширезинден бүрүн уштунган. Маңаа совхоз директору турган Хирлиг-оол Ушпан, кол агроном Белек Дакпыл-оол кол рольду ойнааннар. Кайда удуртукчулар чону дээш үйгү-чыдын чок ажылдап турар болдур — ында чедиишкин, ында быжыг корум-чурум!

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынның» тускай корреспондентизи.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чүүл парлаттынып турда, Улуг-Хем кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги В. А. Чөржей-оол «Күш-ажылдың хостуу» каттыжыышкынында удуртулганы солааның дыңнаткан. Бар техниканы, мал-маганны хүлээништирген. Каттыжыышкынның директорунга Тамара Туматовна Доржу томуйлаткан.

Кызылдың № 2 национал школазы 70 чыл оюн демдеглээр

ШКОЛАВЫС — ТӨРЭЭН ӨРГЭЭВИС

Бажы көгерген улуг назылыг өгбелер, алды харлыг бичии чаштар, аныяк өзүп орар салгалды-даа дыңнаарга, школам, төрээн школам, ол мээң караам ажыткан уям, мээң өргээм деп чылыг, чымчак сөстер-биле сактып орарын кижи амыдыралга бо-ла дыңнаар болгай. Шынап-ла, кижиниң амыдыралында бирги чаданы, өртемчейже улуг орукту, амыдыралче уг-шигни кижиниң школазы, ооң иштинде ынак эргим башкылары айтып берип, ажыдары шын. Шак ындыг төөгүде артып калган, кижилерниң сагыш-сеткилинде сиңниккен, Тываның хөй санныг доозукчуларының караан ажыткан, амыдыралдың агымнарынче үдээш, чыл бүрү чаа чаштарны уткуп хүлээп ап турар школаларның бирээзи. Тываның төөгүзү, Кызылдың № 2 ортумак школазы.

Школа ажыттынган үезинден бээр-ле бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, алдарлыг башкыларны, эмчилерни, эртемденнерни, кодээ ажыл-агый ажылдакчыларын, ужудукчуларны дээш, оон-даа хөй мергежилдиң кижилерин чежени үндүрбээн дээр. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, ол ышкаш школаның ажыл, амыдыралы үениң негелдези-биле чаартынып, бурунгаар депшилгелиг чоруп орар. Өске школалар-биле деңге базып, чаа-чаа чүүлдерни, арга-дуржулгаларны сиңирип ап, чаартып ажылдаарын башкылар коллективи чедип ап, ажылдап турарлар. Оларның чижээн кичээлдерниң хевирлери безин бадыткап турар деп санап болур. Чижээлээрге, школаның хоочун башкызы Фаина Тас-ооловна Манзанова «Аныяк башкыларның школазы» деп клубту ажыткаш, орус дыл башкылап турар аныяк башкыларны өөредип, бодунуң арга-сүмезин, дуржулгазын дамчыдып берип турары өөрүнчүг. Ол ышкаш школада аныяк математика башкыларының дагдыныкчылары хоочун башкылар, улус өөредилгезиниң тергиини А. Б. Монгуш база К. И. Шугуур кичээлдеринге янзы-бүрү аргаларны ажыглап өөреткениниң түңнелинде, оларның доозукчулары чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринде чедиишкинниг өөренип турары бадыткал болур.

Эге класс башкылары Н. К. Ондар, З. Ч. Шойжун, Е. Д.-Б. Куулар, З. А. Доржуй, Э. Д. Саая чыл-чылы-биле чаш салгалдың оруун ажыдып, хөй талалыг арга-дуржулганы ажыглап, ажылдап турарлар.

Уругларга тыва чоннуң чаңчылдарын, езулалдарын өөредип билиндирери-биле хөй кижизидилге ужур-утказыг кичээлдерни, кичээлден дашкаар ажылдарны школаның тыва дыл, чогаал башкылары К. М. Чадамба, В. Б. Ооржак, З. С. Күжүгет олар билдилии-биле башкарып чорудуп турарлар. Школаның чедиишкинниг эки базымнарының көргүзүү дээрге-ле, школаны удуртуп, баштап турар кижилерден хамааржырын билир болгай бис. Олар дээрге, школа директору Т. Г. Ондар, өөредилге эргелекчилери З. Р. Бахаева, Н. М. Сувакпут база Ч. Д.-Б. Куулар оларга чоргааланыр бис.

Школа бүрүзү бодунуң чыл-чылда амыдыралдың агымынче үдеп үндүрүп турар өөреникчилери — доозукчулары-биле чоргаарланып чоруур болгай. Кызылдың № 2 ортумак школазы база боттарының доозукчулары-биле байлак. Оларның иштинде кымнарны чок дээр, чижээлээрге, школаның 1962 чылдың алдын медальдыг доозукчузу Зоя Назытыевна Сат база ол-ла чылдың доозукчузу, мөңгүн медальдың эдилекчизи Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак олар республиканың чонунуң идегели, чоргааралы. Оларның салгалы 1996 чылдың мөңгүн медальдың эдилекчилери доозукчулар Наталья Монгуш база Орлан Чывырал хамааржырлар. Наташа Монгуш Томскиниң күрүне университединде, Орлан Чывырал Санкт-Петербургтуң саң-хоо университединде өөренип турарлар.

1997 кызыл Инек чылында бистиң төрээн өргээвис бодунуң 70 харлаан юбилейин демдеглеп эртирер деп белеткенип турар. Ооң эге чадазы болур доозукчулар өрээли музейин ажыткан, шак ында доозукчуларның дугайында база школаның төөгүзүн көргүскен материалдарны делгеп көргүскен. Амгы үеде школада класс бүрүзү истекчи онаалгаларын алгаш, класстан дашкаар ажылдарны чорудуп, класс шактарын, сактыышкын кичээлдерин, ужуражылгаларны боттарының аңгы-аңгы чылдарда доозукчулары-биле эрттирип эгелээн. Ынчангаш, бистиң школаның чоргааралы — доозукчуларывысты төрээн школазы чалап, ынак башкылары, эш-өөрү-биле ужуражып, сактыышкыннарны кылып кээрин школа коллективи чалап тур!

Мира НАКСЫЛ.
Кызылдың № 2 школазында директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы.

БИЛИГ-БИЛЕ ЧЕПСЕГЛЭЭР ДЭЭШ...

Кызылдың № 2 ортумак школазын төөгүлүг-даа, республикада эң ат-сураглыг-даа школа дизе, чазыг чок. Ында бо школаны доосканнарның ажы-төлү салгалдан салгалче дамчып өөренип, эртемнерниң ханы үндезинин шиңгээдип ап турар.

Мен маңаа тыва дыл, чогаал дугайында бижикседим. Бо эртем талазы-биле ажыл бедик деңнелде чоруп турар дизе, хөөредиг болбас. Аңаа бадыткал кылдыр бистиң школаның башкыларының эрттирип турар кичээлдери бедик үнелелди ап турар. Школада тыва дыл, чогаал башкылары доктаамал арга-дуржулгазын солчуп, өөреникчилерни ханы билиг-биле чепсеглээр дээш, кызып ажылдап турарынга өөрүвес арга чок. Ынчангаш башкылар З. С. Күжүгет, В. Б. Ооржак, Т. С. Оюн, М. Д. Наксыл, К. М. Чадамба оларны адаары күзенчиг. Кичээл үезинде башкылар өөреникчилерин төрээн бойдузун чарашсынып, үнелеп, хайыралыг ыдык черин камгалап билир чаагай сеткилге бо-ла өөреди берген турар. Ол сорулга-биле өөреникчилер ортузунга экологтуг билиглер хыналдазы, «Экология болгаш ада-өгбелеривис» деп темага викториналар, темалыг класс шактарын доктаамал эрттирип турарлар.

Зоя КҮЖҮГЕТ.
Тыва дыл, чогаал методкаттыжыышкынның даргазы.

ЫДЫКТЫГ ӨРГЭЭ

Чеден чылдар бурунгаар маа
Черде чавыт ыяш бажың —
Уругларның эге чада
Школазы болу берген.
«Эге», «чеди», «ортумак» деп
Эртемнерже оруун шойуп,
Ужукталып үнзе-үнзе,
Улуг чаагай өргээ болган.
Тыва черге үжүк-бижик
Тын дег херек үе турда,
Башкыларның, эмчилерниң
Башкылыы-даа моон үнген.
Амгы төөгү доктору
Академик Аранчын-даа,
Профессорлар Шулуу, Кунаа
Борта сагыл четтиргеннер.
Чогаалчылар Кенин-Лопсан,
Шойдак оглу Кюнзегеш-даа,
Шогжап оглу Виктор Кок-оол
Чолугушкан чери мында.
Узун төтпес эртем-номнуг,
Школавыс чоргаараңчыг,
Интеллигент тыва кадр
Изенгени өргээзи-дир.

Чап ЧҮЛДҮМ.

БАШТАЙГЫ ДООЗУКЧУЛАР

Сактыышкын

Кызыл хоорайның № 2 ортумак школазы. 1946-47 өөредилге чылы. Ынчаарда алды дугаар класска өөренип турган мен. Он класстың оолдарының арасынга ол-ла класстың өөреникчизи Монгуш Серин-оол акым чурттап турган дазылгазынга. Бодунуң орнунуң чанынга кожа орун тургускаш, мени аңаа чыттырып алган. Онгу классчы оолдарның арасынга ынчаар кады чурттаай берген мен. Акымның өөрү оолдарның менээ хамаарылгазы аажок эки, менче элээн кичээнгейни олар салып турганын сактып чор мен: мээң-биле чугаалажыр, хөөрежир, хөй айтырыглар салыр турганнар.

Олар шупту шыдыраалаар, ынчангаш хостуг шагында шыдыраалап ойнаар, маргыжар, сайгарар улус чораан.

Бир-ле катап Сат Шулуу акый мени стол артынга олуртуп алгаш, шыдыраа хөлүнге фигураларны чыскаалдыр тургускаш, канчаар кежерин айтып, фигураларның аттарын доктааттырып өөреткен кижи. Шынап-ла, сонуургалым улам дендеп, чоорту оюнче хандыкшып эгелээн мен. Мээң үем оолдарда шыдыраалаар кижи-даа чок турган. Улуг оолдар-биле бакка-сокка ойнап турган, элээн шору өөрени берген мен. Чеди-сес класстарга баргаш, өөрүм-биле аажок шыдыраалаар турдум. Тос класска харын-даа школа маргылдаазынга киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп турар апарган мен. Шулуу Сат башкымның ачызы деп бодап чоруур мен. Ол ындыг-даа ынчаш. Онгу класстың оолдарының арасындан Чычаан-оол Монгуш, Ондар Доржу, Делгер-оол Салчак олар кедергей шыдыраалап турганнар. Университет, институттар дооскаш, ажылдап чоруй баргаш-даа олар шыдыраа-биле холбаалыг чорааннар. Харын-даа Тыва Республикага билдингир шыдыраачылар болу бергеннер. Олар шупту бирги разрядтыг шыдыраачылар. Ам-даа оортан салдынмаан, ойнавышаан чорлар ийин.

Онгу классчы оолдар дазылгазынга келгенде, олар үргүлчү бир-ле чүве дугайында чугаалашкан, маргылдашкан, сайгарган турарлар. Оларның ол чаңчылы боттарынга дыка ажыктыг турганы дээрзи билдингир. Чижээлээрге, нам төөгүзүнүң дугайында маргыжып турганнарын билир мен.

Бирги он классчылар чүгле Тываның № 2 тыва ортумак школазының эвес, а харын бүгү Тывага бирги доозукчулар болур. Олар болза мурнуку класстарга кады өөренип чораан эш-өөрүнүң арасындан шүглүп артып келген кижилер-дир.

1947 чылда он классты шупту 19 кижи дооскан. Бирги доозукчулар өөредилгезинге кончуг кызымаккай, бүгү талазы-биле шевергин, ээлдек-эвилең, үлегерлиг улус чораан. Ынчангы доозукчуларның чүгле аттарын сактып демдеглезе артык эвес боор. Олар болза Аранчын, Арагачы, Шулуу, Тогуй-оол, Делгер-оол, Доржу, Серин-оол, Кенин-Лопсан, Чычаан-оол, Оргу, Чүдүк, Дарыма, Конга, Сарыг-кыс, Үйнүк-Кара, Тараа, Таан-оол, Өшкү-Саар суглар болур.

Он дугаар классты доосканы соонда, 1947 чылдың күзүнүнде 12 кижи Ленинград университединче өөренип чорупканнар, а сес доозукчулар Тываның школаларынга башкылап арткан. Ынчан башкылар дыка чедишпес турган. Тываның школаларынга ол үеде национал дээди эртемниг кадрлар чок турган. Ортумак школа дооскан кижилер чогуур башкылар болбас арга чок. Ынчангаш, бирги доозукчуларның арасындан школа директорунга, өөредилге эргелекчизинге, кол эртемнер башкыларынга, очулдурукчулар болурунга колдуунда шупту белен турган.

Школаларга, улус өөредилгезиниң килдистеринге, удуртур ажылдарга ажылдааннар база хөй. Чижээлээрге, Чүдүк башкылап, директорлап, өөредилге килдизин эргелекчилеп, ооң соонда кожуунга удуртур ажылдарга томуйладып, совхоз директорлап, кожуун даргазының оралакчызынга, райкүүском даргалап ажылдап чораан. Амгы үеде эртем-шинчилел институдунда эртем ажылдакчызы. Делгер-оол Бай-Тайгага школа директорлап, удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Ам эртем-шинчилел институдунда эртем ажылдакчызы. Арагачы база ында эртем ажылдакчызы болуп доктаамал ажылдап келген. Аранчын, Шулуу олар эртем доктарлары, профессорлар болганнар.

Бирги он классчылар бистиң Тыва Республикада сураглыг, билдингир кижилер апарган. Улус ажыл-агыйынга оларның үлүг-хуузу аажок бедик.

Тывага бирги доозукчу онгу классчыларны адап-сурап тургаш, оларның ол үеде башкыларын сактып демдеглээри база чугула. Класс удуртукчузу, ынчан класстың баштыңчы башкызы Л. М. Белек-Баир турган. Ол тыва дылды башкылап турган. Лама-Сүрүн — төөгү башкызы. Хойлакаа — физика башкызы. Чүлдүм — черчение башкызы. Кол — даштыкы дыл башкызы. Медченко — математика башкызы. Логинова — күш-культура башкызы. Герасимова — химия башкызы. Розенберг (Бегзи) — орус дыл башкызы.

Бирги доозукчулардан Чычаан-оол Монгуш алдын медаль-биле, Сат Шулуу, Төгүй-оол Хомушку, Делгер-оол Салчак, Аранчын Юрий олар мөңгүн медаль-биле доосканнар. Медаль-биле шаңнаткан доозукчулар шупту төлептиг болгаш Тываның улус ажыл-агыйынга ачы-дузазын чедирип, бурунгаар идигни тодаргай кылганнар.

Монгуш Кенин-Лопсан — Тываның коскү чогаалчыларының бирээзи болуп, эртемден, шыдыраачы, ам доктор эртем адын камгалап алды. Алдан-Маадыр аттыг чурттуң шинчилел музейинде эртем ажылдакчызы.

Он классты бир дугаар доосканнары сактып тура, оларның ажыл-чорудулгазынга чогумчаны, чогаадыкчы чедиишкиннерни, каң дег кадыкты, буян-кежиктиг, авыралдыг болурун ханызы-биле күзээр-дир мен.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Ынчангы алды классчы, ол школаның 1962—78 чылдарда директору.

Төлептиг кижилер дугайында

ӨШКҮЛҮГНҮҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Суг-Бажы суур биле тараа тарыыр Чеди-Паштың ховузу дужаашкак чыдар. Бир эвес часкы, чайгы үелерде Каа-Хемниң калбак, делгем, терең, шаңкын суу эвес болза, оларның арасынга даңза таакпы тыртым хире болгаш «даалыктадып» кире бээр, оларның арасынга аргыжарда амыр-ла, улуг хала-даа чок турган боор ийин. А кажан кыштың соок айларында Каа-Хем дош «чагызын» эжингеш, томаарый бергенде, ынчан ак орук ажыттына бээр, амыдыралдың судалы ала-чайгаар-ла шуудап, аргыжылга үзүк-соксаал чок апаар. Бир-тээ, картофель олуртур, тараа аймаа чажар шөлдер Чеди-Паш, Чиңге-Даг талазында, малчын коданнар база ынаар болганда, хову турлагларынга, хойжу коданнарга ажыл-иш шагның дөрт эргилдезинде соксааш кынмас: тараажылар тараазын ажааган, хойжулар хоюн кадарган чоруур. Оларның арасында чүгле төрээн черинге, кожуунунга эвес, а республикага ат-сураа билдингир, шаңнал-макталга төлептиг кижилер эвээш эвес. Бөгүн чүгле чаңгыс кижиниң — бөдүүн механизаторнуң ажылы, амыдыралы, алган кадайы, өг-бүлези-биле таныштырып көрейн.

Ооң черле алыс чурту ол: Суг-Бажы. А улам тодаргайлаарга, Кызыл-Шивээ дээр хая-даштыг, бедик дагның эдээнге, Сарыг-Сиген деп кыштагга, дөрт айның чырык, чылыг хүнүнде төрүттүнген. Ол ада-иезиниң чеди ажы-төлүнүң хеймери. Өөрүшкүге, чоргааралга, ынакшылга бүргеткен ада-ие өлчей-кежиктиг, өөр-өнер ажы-төлдүг, өмек-дөмек болур эштиг чорзун дээн бодалы-биле хеймерегин Өлчей-оол деп адап алганнар. Айлар, чылдар шуушса, аныяк эр ажылгыр, мөге кижи болуп, анай кара чажындан ажылдың аар-бергезинден чалданмас мөзү-бүдүштүг, быжыг тура-соруктуг, ажыдырал дээнде, ажыг дерин төп, мал дээнде, балдыр сыкпас чораан ада-иезин, улуг акыларын, угбаларын салгап, дөзеп алган. Ооң кежээзин, бүдүштүүн, төлептиин кады өскен эш-өөрү, чоок кижилери-даа эки билир.

Аныяк кижиниң шак ындыг мөзү-бүдүжү ооң амыдыралынга, ажылынга быжыг дангырыш, челеңгиниш болган. Ол Суг-Бажы суурга ортумак школаны дооскаш, улаштыр-ла бодунуң күзээн, бодап чорааанының аайы-биле Балгазынның профтехучилищезинге өөренип кирген. Ону ол делгем билигниң механизатор каадыры болуп дооскаш, өскен-төрээн суурунга ээп келгеш, ынчангы «Совет Тыва» совхозка күш-ажылчы намдарын эгелээн.

«Өөренген чаңын канчаар, өртээр эвес, баглаар эвес» дижири ышкаш, Өлчей-оол баштайгы айларындан эгелээш, өске эш-өөрүнден ылгалып, бодунга негелделиг, харысалгалыг чоруу-биле механизатор кижиниң ажылы чеже-даа берге болза, адазының сөзүн ажырбаан, иезиниң чагыын ышпаан: даандырган ажылынга дадыгып, изиг күзел-биле ижеинип өскен. Чогум-на ооң ажылгыр чоруу чоннуң улуг үнелелин алган. Соцчарыштарга бо-ла тиилеп үне бээри-биле совхоз, кожуун, республика чергелиг хүндүлел бижиктерни ап, өртектиг белектер-биле шаңнадып шаг болган. Харын-даа Чазактың бедик шаңналдары бар. Байырлалдар хүннеринде ооң хөрээнге «Хүндүлелдиң Демдээ» орден, Ленинчи юбилей медаль, «Күш-ажылчы шылгарал дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар көстүп келгилээр. А оон аңгыда ВЛКСМ Төп Комитединиң шаңнааны «Беш чылдың аныяк гвардейжизи» деп хөрек демдээ база бар. Өлчей-оол Чамыянович Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады кылдыр каш удаа соңгудуп, ол хүлээлгезин ак сеткилдии-биле күүседип чораан. Мыя бо каш чижектен алгаш көөрге безин ооң төлептиг, бүдүштүг чорааны илдең ышкажыл. Ажылды эки, бодалдыг кылып чоруурга, алдар-атка чедер деп чүве ол-дур.

Ам бодап олурарымга, чеден чылдарның ортан үези ышкаш-тыр. Ооң дугайында ынчан чылыг сөстерлиг материал бижип алгаш, «Тываның аныяктары» солунга парлаткан мен. Аңаа «алдарлыг механизаторларның бирээзи» деп үш сөс кире берген чүве. Удаваанда республиканың комсомол конференциязы болган. Ол үш сөс ужун ВЛКСМ Тыва обкомунуң бир харысалгалыг ажылдакчызы кижиге шүгүмчүлеткен черим база бар. Мээң ынчангы бодалымны ат-алдарлыг механизаторнуң амгы ажыл-херээ бадыткааны бо ышкажыл.

Эр кижиниң эки ажылы эргелиг эжинден — кады кырыыр кадайындан кончуг хамааржыр. Бо өг-бүлениң херээжен ээзин Көк-кыс Чанчыковна дээр. Кончуг биче сеткилдиг, эш-өөрзүрек, үнген-кирген чоннуг, ажы-төлү, ашаа, өг-бүлези дээнде дыка кызымак, үш оолдуң эргим, ынак авазы. Өлчей-оол биле Көк-кыс мынча чыл дургузунда чаңгыс өг-бүле болуп чурттап келгеш, өөрүшкүнү болгаш муңгаралды кады үлежип, бот-боттарын деткижип, эп-найыралдыг болуп, кандыг-даа ажыл-херек бүдүрер, кылыр дээнде сүмележип чоруурлар. Чамдыкта Көк-кыс Чанчыковна ажы-төлүнге, ал-боттарынга аъш-чем, идик-хеп садар акша-көпеек чарыгдаар деп барганда, «кол командылакчы»-даа апаар-ла. Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырын дооскан кижи болганда, садыг-саарылга кылыр ажылы чөп ыйнаан. Өшкүлүглерниң өг-бүлези амгы хүннерде Теректиг аттыг арат ажыл-агыйында ажылдап чоруурлар. Хууда мал-маганны тудуп, өстүрүп турарлар. Ногаа аймаан, картофельди олуртуп, тарааны чажып, ооң дүжүдүн ап келгеннер. Мынчап кээрде, амыдырал оларга аар-берге эвес-тир, а тодуг-догаа, бай-шыдалдыг чурттап билир өг-бүле-дир.

Өшкүлүглерниң өг-бүлезинге барык-ла сес чыл бурунгаар муңгаранчыг хүннер диргели берген. Өлчей-оол Чамыянович ынчан Чеди-Пашка ажылдап тургаш, бир кижиге хорээнче бижек-биле шаштырыпкан. Балыы элээн аар болган. Хан төктүрге, соксадып шыдавааннар. Суур чедирер дээрге, хем кежер белен паром-даа, хеме-даа чок. Сарыг-Сеп чоктадыр дээрге, чер аразы ырак. Эш-өөрү сүмелешкеш, эжин техникага олуртуп алгаш, Кур-Чер суурже чорупканнар. Аңаа чеде бээрге, аас-кежик бооп, эмчи дузазын дораан чедирген. Оон улаштыр совхозтуң чолаачызы Николай Дамдын, терапевт Елизавета Орус-ооловна кончуг дүрген чорааш, Кызыл эмнелгезинге эккеп кааннар. Өлчей-оол Чамыянович улуг үр болбайн анаа сегээн. Берге байдалга турда, улуг дуза чедирген кижилерин ол бо-ла сактып, өөрүшкүзүн илередип чоруур.

Өшкүлүглерниң өг-бүлезиниң өөрүшкүзү оларның амгы амыдыралындан илдең. Оларның фамилиязының укталганы база-ла солун. Өлчей-оолдуң ачазы Чамыянның авазы Долчаң кырган мал-маган азырап, өстүрүп чорза-даа, өдээнге өшкү тудуп көрбээн. Оон-на тываларның тывызыы аайлыг эвес, энерелдиг энези «Өшкүлүг» деп шолалай берген чүве-дир. Кырган-авазының шолазы шак ынчаар фамилия апарган.

Көк-кыс Чанчыковна биле Өлчей-оол Чамыянович бо хүннерде боттарының юбилейин — кайызы-даа 50 харлаанын демдеглеп турар. Ол — оларга улуг байырлал, а өг-бүлезинге, чоок дөргүл-төрелинге чаагай сеткил, өөрүшкү, оларга быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ак орукту йөрээп артаал.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Даштыкы парлалгадан

АЛИСИЯ, СЕМИРБЕЙН КӨР...

«Делегейниң эң чараш кадыны» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, Венесуэла чурттуг 19 харлыг Алисия Мачадо чиир чемин шеглеп таарыштырбас болза, чедип алган ат-сураглыг адын ышкынарының кырында келген. Оон сагыш-сеткили уярап, ундараашкынга таварышкан. Американың кукурузадан кылган чем кылыр «Келлогс» компаниязының төлээлекчилери боттарының бүдүрүп кылган продукциязын делегейге чарлап көргүзер дээш Алисия Мачадо-биле керээ чарып алган. Ынчалза-даа Алисия «1996 чылда делегейниң эң чараш кадыны» деп атты чаалап алган дораан-на бодун сула салдынып кааш, диета-даа сагывайн, чиксээн чемин кызыгаарлавайн, улай-улай чемненип тургаш, семирий берген. Тергиин чараш дурт сынныг кыс хеп-хенертен улустуң караанга көзүлдүр-ле бөп-борбак кылдыр семирип эгелээн. Чараш мага-боттуг кысты мурнунда магадап көрген номчукчулар Алисияны танывайн барганын, аңаа хомудаан сеткилин илереткен чагааларны бижип турар апарган соонда, «Келлогс» компанияның төлээлекчилери чараш кыс-биле керээзин үзер дугайын бодап турар апарган. Ол ышкаш Бүгү-делегей конкурузунуң удуртукчулары «бир эвес диетаны шыңгыы сагывас болзуңарза, хүндүлүг адыңарны дүжүрер бис» — деп, Алисияга сагындырып каан.

КЕЛИР ҮЕҢ МЕҢГИ ЧЕЧЭЭ ДЕГ, ЧАСТЫП ОР

1. БҮГҮ ЧҮВЕ «ДАГ АРЫЫНДАН» ЭГЕЛЭЭН...

Маадыр-оол Партиштаан оглу Ховалыгның чогаал ажылынга үнелелди бээрде, 1992 чылдың май 10-да ону Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнче саналдап турган эш-өөрүмнүң чугаалары-биле бадыткап көрейн:

— «Бедиктерниң кыйгызын» номчааш, «даг арыының» салдарындан хөңнүм булганып келген ышкаш болган, ол хире тода чурумалды магадаан мен! — деп, улустуң чогаалчызы Кудажы уламчылаан — шагда болза тыва чогаалчылар Токаның «Тос чадырындан» үнген бис дижип турдувус. Ийе, бис кидис өглерден үндүвүс, бо кижи комбинаттан, рудниктен чогаалчы болуп бодараан-дыр. Сарыкай ышкаш үлетпүрден дорт үнген дээрге-ле, хойну илередип турар ышкажыл — деп, ол бодунуң чугаазын түңнээн.

Аңаа улаштыр күрүне шаңналының эдилекчизи Күнзегеш 1987 чылда Абакан хоорайга эрткен Сибирьниң, Даг-Алтайның, Тываның аныяк чогаалчылар семинарынга Ховалыгның «Халда хадыңнарын». «Дүнеки ээлчээн», «Яшказын» амыдыралдан төрүттүнген чогаалдар-дыр деп, Москвадан келген критик Вл. Бондаренконуң мактап турганын дыңнатты. Ол дугайында тодаргай чүүл «Литературная Россия» солунунга үнген (1987 ч. октябрь 16).

Ховалыгның чогаалдарын дескизи-биле тергиин деп хөөредир аргам чок. Ынчан критик Доржу Куулар «Улуг от» деп тоожунуң композициязы тургузуун, сюжет хөгжүлдезин сула дивезе-даа, бот-негелденип шүгдүнери-биле база катап бакылап көрзе чогуур деп сүмелеп турду. Күнзегеш өгбевис узун чогаалга шүүлең чевлер таваржы бээр, «Эрин ашкан хемни» Ч. Куулар элээн таарып хоюглаан кижи деп эскерген.

Ийе, мен Ховалыгның «Дадаазын дег дааның дүгүн», «Эзер алган аъдын» ак сеткилдии-биле ажылдашканым шын. Чүгле чаңгыс аңаа-даа эвес, оон-даа өске аныяк эштерге ам-даа болза дузам көргүзүп чоруур мен. Ол—мээң чогаалчы хүлээлгем. Партиштаан оглу Маадыр-оол «даг арыын» эрткен кижилерниң бирээзи. Арны-бажы асбест доозуну бүргээн күчүтен экскаваторнуң хымыжы-биле «БелАЗ»-тарны чүдүрүп турда, ону көргеш:

Рудник уургайын харап келдим,
Улу ынаар ойлуп кире берген ышкаш,
Угжок ханы тамы оңгар коступ чыдыр.
Улчуп маңнаан кымыскаяк сагындырар
Руданы чүктеп алган күчүтеннер

Удур менче одуруглап үнүп орлар — дээн чижектиг одуругларны бижээним меңээ чылыг сактыышкын болуп арткан. Ийе, бис бот-боттарывыска эки салдарны чедирип чораан бис. Бир-ле катап ол мээң «Кудурук» деп чечен чугаамны орус дылче очулдуруп берген. Улуг эвес хоюглаашкын-биле ол чогаал «Сибирьниң оттары» деп сеткүүлге-даа үндү.

Бүдүрүлгеден үнген солун авторну Кудажы-даа, Даржай-даа эскерип, 1985 чылда Барыын-Хемчикке болган семинарга ооң «Ширтек» деп чечен чугаазын онзагай уран тывыжы кылдыр демдеглээн бис. Абакан семинарынга тыва прозачыларның адын Маадыр-оолдуң чогаалдары көдүрген дээрзин Юрий Шойдаковичиниң сактып чоруурy шын.

Тыва чогаалдың төөгүзүнде артында Эвилелдиң даргазы турза-даа, бир-ле дугаарында бодунуң акшазы-биле номун үндүрүп алган кижи Маадыр-оол болур. «Ыдыктаан тугун» ол Новосибирск хоорайга кылдыргаш, иштин Кызылга орүткеш, шупту 12 миллионну чарыды.

2. КАМЕРА, ООҢ БАЗА БИР УРАН ЧЕПСЭЭ

Маадыр-оол бодун эртежик-ле рынок үезинге эде тургузуп алган. Ол аңчы Чыртак-оол өгбези дег, орантаңды кезип аян-чорукчу болгаш камера, фотоаппарат-биле дыка билдилиг ажылдап чоруур. Бо чылын ооң «Кишти аңнаары» деп кинозу тыва телетоптуң тускай шаңналынга четти.

Наадымга ол аңаа-ла аянчээлеп өг тикпээн, а хоочун чогаалчыларның төөгү материалы кылдыр арттырып алыксаан изиг күзели-биле өг тиккен. Италиядан келген тележурналистер дыка сонуургап, интервьюну ап турдулар. «Чогаалчылар чоннуң толдери» деп кадрларны биске ол эвес болза, оон өске кым-даа ынчаар сагыш салып тырттырып бербес. Барымдаалыг пленкалар база чоннуң уран өнчүзүнге хамааржыр ооң хуузунда чогаал тончузунге киирген үлүү болур. Ол дээш аңаа кым чүнү-даа төлевээн. Ол өртек чок дириг сюжеттерни, пленкаларны моон соңгаар канчап харын үревейн, тускай шыгжамырга кадагалаар бис, бо база нарын айтырыг.

Камераны ажыглавышаан, Ховалыг бо хевээр чогаадыкчы ижин ханыладыр болза, өске чурттарже үнүп болур берге кижилерниң бирээзи. Келир үе ооң чогаадыкчы салым-чолунда, меңги чечээ дег, чаа-ла частып орар.

3. ЧОГААЛЧЫНЫҢ УК ТӨӨГҮЗҮ

Алдан-дургунну элзедип үндүрген аңчы Чыртак-оолга барып үзер. Сеңгин-Чаңгы биле эчизинге чедир демисежип чораан кижилерниң бирээзи ол. «Алдан-Маадыр» совхозтуң сураглыг малчыны орден-хавыялыг, чеди кыстыг, челер аттыг Монгуш Оттук деп кижи бар. Маадыр-оолдуң авазы Парынмаа оон-биле кады төрээн Шокар-Даржаа деп кижиниң ажы-төлү. «Сүт-Хөл» хереэнче чыпшыр туттурган когараан О-Доржуну мээң үе-чергем улус билир. Ол болза бөгүндеге билдингир «Дагын катап дарлатпас бис» деп сураглыг ырның автору база ла алдан-дургун Сыскы-дазы демги алышкыларның калы төрээни-дир.

Маадыр-оолдуң кырган-ачазы Шокар-Даржаа Шожапай деп кижиниң оглу болур. Ол Шожапай аңчы Чыртак-оолдуң оглу-дур.

Маадыр-оолдуң ачазы мөге Партиштаан фронтучу Оюннуң кады төрээн дуңмазы алыс угу Сүт-Холдуң биче Ховалыглар деп төрел аймактан үнген. Чоокта чаа «Энерелдиг эне» деп республика мөөрейинге тиилекчи болган кайгамчык чечен йөрээлчи, ыраажы саанчы Севилбаа база Оюннуң дуңмазы болгай. Чүве черле уктуг дээрим ол, ол Монгуштарда, Ховалыгларда аңаа эвес кижилер турган. Аңчы Чыртак-оолдуң бодун базып чорааны Хаг дээрге барып, кино тырттырар салым бөгүн чогаалчы Маадыр-оолга таварышканы ол. Ол база аас-кежик.

Черлиг-оол КУУЛАР.

Чайгы шөлээде

ХАНДЫРЫЛГА ЭКИ

Чай чоокшулап, аржаан-курорттарга дыштаныр күзенчиг үе келген. Кыш-чай чок ажылдаар Чедер хөлде профилакторийниң тудуу моон мурнунда каш чыл улаштыр туруп келгенин солун, сеткүүлдерден номчуп, мага хандан болгай бис. Ам ооң ажыглалче кирерингe чедир таптыг-ла бир ай арткан. Удавас «Чедер» курорт боттарының дыштаныкчыларын уткуп, хүлээп алыр.

Ында белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарын, ук курорттуң кол эмчизи Савин Санчитович Ондар мынчаар таныштырды:

— Бо курорт моон мурнунда чүгле чайгы үеде ажылдап турган болза, ам ол кыш-чай чок, өске регионнарда ышкаш чыл дургузунда доктаамал ажылдаар, бир онзагай чүвези ол. Бо хүннерде үүрмек септелге ажылдары чоруп тур. Чурттаар черден аңгыда, мында немей теплица тудуун, хеп чуур чер болгаш сүт кылыгларын болбаазырадыр кухняны доозарының кырында келдивис. База аъш-чем, орун-дөжек херекселдери-биле хандырылгавыс ажырбас.

Курортка ажылдаар эмчи кадрлар тус-тузунда боттарының билиг-мергежилин бедидип, тускай белеткелди эртип алганнар. Оон аңгыда, чоннуң улусчу аргалары-биле база эмнээшкинниң чорудары көрдүнген. Ынчангаш кадыын быжыктырып, дыштанып келгеннерге эмнээшкинниң дээштиг болуру-биле аңгы-аңгы арга-хевирлерни ажыглап, ону сайзырадыр дээш немелде чаа дериг-херекселдерлиг кабинеттерни-даа немей ажыткан чүве. Дыштаныкчыларның хостуг үезин чөп ажыглаар дээш, кылза чогуур бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузарын планнап, эвээш эвес ажылдар кылдынып турар.

«Чедер» курорт июнь 1-де ажыттынар. Оон эгелээш-ле, кыш-чай чок ажылдаар апаар. Мооң мурнунда бир сезонда 220 кижи дыштанып кээп турган болза, бо чылын 305 кижини чаңгыс сезонда хүлээп алыр аргалыг болганывыска өөрүвес арга чок.

Чоннуң база бир сонуургаар чүүлү — путевканың өртек-үнези-ле болгай. Чыл дургузунда ажылдаар болганда, өртектер база ийи аңгы болур ужурлуг дээрзин дыштаныр кижилер билип алза эки. Кышкы үеде путевканың өртээ 2 млн. 300 муң рубль, а чайын 2 млн. Акша-төгерик айтырыышың кайда-даа бергедээнин чон билир болгай. Ынчангаш эрткен чылын ышкаш, мал-маган болгаш ооң продукциязы-биле-даа орналып-солчуп тургаш дыштанып ап болуруның аргаларын база уламчылаар бодап турар бис.

База бир сагындырып каар чүүлүм болза, курортка дыштанып кээр кижилерге **эмчи шынзылгазы турары албан!** — дээш эмчи чугаазын доосту.

Шынап-ла, чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга бо курорт улуг ужур-дузалыг дээрзин хөй кижи бадыткаар. Кыш-чай чок ажылдаар профилакторийниң ажыттынары дээрге — тыва черниң база бир бурунгаар хөгжүлдезиниң коскү херечизи-дир.

Чечек ДОНГАК.

1960 чыл. СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели каттышкан доктаалды хүлээп алган. Ук доктаалдың утказы мындыг: Кызылдың чээрби алдыгы кварталынга чуртталга бажыңнарын, ясли-сад, магазиннерниң тудугларын шалыпчы байдал-биле чорудар.

1964 чылдың 7 айның эгези. Чодураалар чечектелген, оът-шык хөлбеңнээн, хектер, итпик-сайлык ырлашкан. Шак мындыг магалыг үеде Кызылдың чээрби алдыгы кварталынга 32 аал чурттаар ийи подъездилиг дөрт каът чуртталга бажыңын «Кызыл тудуг» эргелелиниң орус, тыва тудугжулары кончуг эки шынарлыг кылдыр туткаш, хуусаа бетинде ажыглалгага кииргеннер. Ук чуртталга бажыңын хуусаа бетинде ажыглалгага киирген чорук аңаа чүгле ордер алган хамаатылар эвес, а харын үстүкү удуртукчу даргаларны өөрткенин билдингир.

Бир-ле суббота хүнүнде, чээрби алдыгы кварталдың бажың эргелелиниң ажылдакчызы Нина Ивановна дээр чараш кыс тускай даңзы езугаар ордер алган кижилерге тус-тус квартираларның дүлгүүрлерин хүлээдип берген чүве. Кижилерниң сагыш-сеткили-даа байырлал шинчилиг. Ындыг болур ужурлуг. Чүге дээрге олар бажың алыр дээш ээлчегте хөй чылдарда маңаапы билдингир. Ынчангаш кижилер бот-боттарынга байыр чедирип, чаа бажыңывысты кажан «чуур» бис дижип турганы, оон бээр 33 чылдар эртсе-даа, ам-даа сагыжымда артып калган.

ЧЕДЕН ҮШТЭЭР ТУРГАН ИЙИК

(Чогаалчы Салим Сүрүң-оол дугайында сактыышкын)

Бистиң кожавыс—Салим Сазыгович Сүрүң-оол, кадайы Октуй, Тываның ном үндүрер чериниң улуг корректору. Рита дээр чараш кыстыг улус болду. Өске кожаларым: Виктор Пульгуртеевич Дагба. Ол бодунуң үезинде Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университедин дооскаш, «Шын» солунга хөй чылда редакторлаан. Тыва радионуң кол редакторунда ажылдап турар кижи болган. А ооң өөнүң ишти Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Аграфина Константиновна Конгарова, ук боду хакас националдыг, орустап, хакастап, тывалап арыг чугаалаар башкы чораан. Женя, Галя дээр ийи чараш кыстарлыг. База бир кожам Александр Тарасенко, кадайы Анна Тарасенко. Александр Тарасенко Кызылдың төп почтазының хоочун чолаачызы, кадайы база-ла ында операторлап ажылдап турар. Ийи кыстыг, ийи оолдарлыг.

1964 чылдың чеди айда чаа бажыңче көштүвүс деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Бир неделя эрткен соонда, бажың эргелелиниң ажылдакчызы Нина Ивановнаның бот-идепкейи-биле ук бажыңның чурттакчыларының хуралы болган. Хүн айтырыы чаңгыс. Бажың чөвүлелиниң даргазын соңгууру. Виктор Дагбаның саналы-биле бажың чөвүлелиниң даргазынга Салим Сазыгович Сүрүң-оолду, ооң оралакчызынга майор Владимир Гирону соңгуп алган бис.

Алдан чылдарның үезинде Кызыл хоорайга чаагайжыдылга талазы-биле ажыл черле эки турган. Албан организация, ол ышкаш чуртталга бажыңнарының чанынга ыяш, чечек өстүрүлгези багай эвес чорупп турган. Үстүнде соңгуп алган даргаларывыстың удуртулгазы-биле чурттап олурар бажыңывыстың чанынга терек, дыт, шиви, хадың, тал, чодурааны олурткан бис. Олурткан ыяштарны эртенниңне суггарар сорулга-биле бажың ээлериниң даңзызын шыңгыызы-биле тургускан. Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң бодунуң олурткан терээ ам дөрт каът бажыңывыстан бедий берген сагланайнып, чайганып турар ийин. Чогаалчы «кызыл-дустап» чорупкан соон дарый, бистиң бажыңывыстың хөй чурттакчылары Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың адынга диле чагааны бижээн, ооң 33 чыл иштинде чурттаан бажыңының ханазынга чогаалчыга тураскаадып, тускай самбыраны кылырын дилээннер. Чогаалчының кадайының адынга Тыва Республиканың культура, кино болгаш туризм сайыды Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның таңма баскан, ат салган мындыг бижик келген: «Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң дугаары 102 бажыңының чурттакчыларының дилээни-биле чогаалчы Салим Сүрүң-оолдуң овур-хевиринге тураскааткан самбыраны ооң хөй чылда чурттаан бажыңының ханазынга кылыры-биле ону 1996 чылдың кол пландарында киирген».

Рыноктуң ырма сынчыг үезинде акша-төгериктиң бергезинден үстүнде план боттанмаан хевирлиг.

Чогаалчы бодунуң улуг хемчээлдиг чогаалдарын, тодаргайлаарга, «Озалааш хем», «Өске кадай», «Кымның оглу», «Ак-Төш», «Кижиниң намдары», «Ады чок» (шүлүктээн чогаал), «Көк-көк даглар», «Ногаан ортулук», «Тывалаар кускун» деп чогаалдарын маңаа бижээн. Хүндүлүг сайыдывыс Чылгычы Чимит-Доржуевич бодунуң аазаанын бо үнүп келген Инек чылында боттандырар боор дээрзинге идегеливис улуг ийин.

Салим Сазыгович бичиилерни база утпайн чораан. Уругларга хамаарыштыр 5 номну ол бижээн. «Шилги бызаа» эстон дылга, «Хартыга» орус дылга үңгүлээн. Чогаалчывыс чүгле уран-чечен чогаал бижип чорааш эвес, а харын өөредилге номнарын чогаадырынга база идепкейлиг киржип чорду. Ол чеди болгаш тос класстарның төрээн чогаал номнарының автору.

Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Игорь Чагович Эргил-оол-биле «Башкы училищезиниң сургуулдарынга» деп улуг хемчээлдиг номну үндүрдүлер. Чогаалчывыс чаа номну чырыкче үндүргеш-ле, бистиң дилээвис чокка-ла адын салгаш, биске белекке эккеп бээр эки чаңчылдыг кижи.

Салим Сазыгович Сүрүң-оол очулгалар-биле катай хаара барык-ла 30 ажыг улуг хемчээлдиг номнарның автору кижи болду. Ынчангаш ооң Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, Тываның Комсомол шаңналының эдилекчизи деп бедик аттарга төлептиг болганы-даа таварылга эвес. Чогаалчывыс аңнаар, дииңнээр, балыктаар, каттаар, тооруктаарынга дыка-ла ынак чораан. Чылдың на шөлээзин күзүн октябрьның 20-ден соңгаар алыр. Дииңнээш келгеш, бойдустуң олчазын, дииң-даа, улуг аң-даа эъдин орус-даа, тыва-даа кожаларынга үлээр кижи болчук. Тайга кежиин чааскаан четтирип болбас деп чугаалаар кижи. Салим Сазыговичиниң 50-60-70 харлаан юбилейлеринге киржир аас-кежиктиг болган мен. А ол боду мээң 40-50-60 харлаанымга киришкен.

Ол үениң теви-биле чуртталгазын эрттирген. 1924 чылдың апрельдиң 11-де Тыва Арат Республиканың Барыын-Хемчик кожууннуң Актың Кара-Дытка малчын арат өг-бүлеге төрүттүнген. 1936 чылда 12 харлыг тургаш, Баян-Колдуң чайлаг школазынга өөренген. Ооң соонда Кызыл-Мажалыктың школазының 4 клазын дооскан. Кызылдың каттышкан школазының педтехникумун дооскаш, 1941 чылда Тээли школазынга башкылаан. Ооң соонда Каа-Хем кожуунда Белбейге школа директорлаан. 1943 чылда Москваның Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединге өөренген. 1946 чылда областың совпарт школазын дооскаш, партия обкомунуң лекторунга ажылдаан. Кызылда күрүнениң башкы институдун база дооскан. Тываның ном үндүрер черин хөй чылдарда директорлаан. Тыва радионуң кол редакторунга база ажылдаан. Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретарынга он ажыг чылдарның иштинде ажылдаан.

Салим Сазыгович СЭКП хооркомунуң пленум, хоорай Совединиң депутадынга чаңгыс удаа эвес соңгудуп чораан. Ол аныяк чогаалчыларга дуза чедирериниң талазы-биле улуг ажылдарны кылып чораан. «Тываның аныяктары» солуннуң чанынга «Дамырак» деп чечен чогаал бөлгүмүн эң-не баштай организастаан кижи чогумна Салим Сазыгович Сүрүң-оол болуп турар. А ук бөлгүмнү ол он ажыг чылдарның иштинде үзүктел чок удуртуп келген. Салим Сазыгович спорттуң бүгү-ле хевиринге ынак. Ол шыдыраалаар, хаактаар, конькилээр, хол бөмбүү ойнаар кижи. Эң ылаңгыя бильярд ойнаарынга дыка-ла күзелдиг.

Хоочун чогаалчывыс ажылдап, чурттап чораан болза, бо хүннерде 73 харлаар турган ийик.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

(Гонорарын «Шынга» арттырдым).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим угбавыс база ававыс **Чечен Маадыевна МОНГУШ** май 8-те бодунуң юбилейин демдеглеп эрттирер. Бии-Хем кожууннуң «Хадың» совхозунга 30 чыл саанчылап келгеш, ам бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгазында.

Ажыл-ишинге бердинген, эш-өөрүнге дузааргак, топтуг аажы-чаңныг, олут-чыдын чок кижи. Ол 2 кыстың, 1 оолдуң иези, 4 бичии чаштарның кырган-авазы. Угбавыс Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп аттың эдилекчизи.

Эргим угбавыс база ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирип, аңаа кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзеп, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары, кеңи, дуңмалары, күдээлери, оларның ажы-төлү.

Бистиң эргим хүндүткелдиг ачавыс Михаил Хевекович САРЫГЛАР бо чылдың май 9-та 55 харлаар. Ол хөй чылдар дургузунда партия шугумунга ажылдап чораан, амгы үеде Бай-Тайга кожууннуң чагырга черинде ажылдап турар.

Бистерни, ажы-төлүн өстүрүп, кижизидип, эртем-билигге чедирип каан ачавыска төрүттүнген хүнүн уткуштур ханыс байырны чедирбишаан, каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, чедиишкиннерни күзеп, четтиргенивисти черге чедир мөгейип, илергейлеп тур бис!

Өөнүң ээзи, уруглары, күдээлери, ажы-төлүнүң уруглары.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 17, эрги сан-биле 10, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыы эң эки хүн. Бөгүн кандыг-даа ажыл-херек чогуур эки хүн.

Май 18, эрги сан-биле 11, воскресенье, Хүн сылдыстыг 5 сарыг меңгилиг, суг олуттуг, ак мечи хүнү. Эр мага-боттуг, эң өөрүшкүлүг хүн. Кандыг-даа үүле-херектерни чогудар, бүдүрер эки хүн.

Май 19, эрги сан-биле 12, понедельник, Ай сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, даг олуттуг, аксымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Мал чарывас, ырак оруктарга кичээнгейлиг чоруур, а өске чүнү-даа кылырынга таарымчалыг хүн.

Май 20, эрги сан-биле 13, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, ыяш олуттуг, кара ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг эң эки хүн. Бөгүн чүнү-даа кылып, бүдүрер, а мал чарывас хүн.

Май 21, эрги сан-биле 14, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, салгын олуттуг, каразымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг эки хүн. Бөгүн сайыттарга бараалгаар эки хүн-дүр.

Май 22, эрги сан-биле 15, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, от олуттуг, көк күске хүнү. Эр мага-боттуг, хирелиг хүн. Бөгүн мөчээннер ажаавас, кыс дилеп, куда эрттирбес ырак-узак көшпес, чорук чорза кичээнир.

Май 23, эрги сан-биле 16, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, довурак олуттуг, көксүмээр инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг эки хүн. Бөгүн чевег-хөөр эргип, куда эрттирер, ырак чорук кылырда кичээнир, өске үүрмек-даа чүүлге эки, чер ажылы кылза хөй дүжүт алыр.

Май 24, эрги сан-биле 17, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, демир олуттуг, кызыл пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Бөгүн чүгле куда-дой кылбас, а өске чүнү-даа бүдүрер эки хүн.

Мадон МОНГУШ.

ҮЖЕН ЧЫЛДАР ЭРТСЕ-ДАА...

Чылдың чаагай эргилдези час бодунуң эргезинче кирип, тайга-сындан баткан хар суу арыкталып бадып, куштарның мыжырашкан ырларынга даштың ойнап-хөглээн чаштарның үнү чаржалажып дыңналып кээри сагыш-сеткилди чайгаар хөгледип, чалыы үезиниң сактыышкыннарынче соруңзалай аппаар. Мен база ол хөөнге алзып, беженче чоокшулап орзумза-даа, үжен чылдар бурунгаар школа дооскан эштеримни сактып, чылыг сөстерни бистиң улуг солунувус «Шынны» дамчыштыр чугаалавас аргам чок болду. Үжен чылдар, үе үр-даа эрткен болза, школачы эш-өөрүмнү дүүн чаа школа дооскан дег сактып чоруур мен. Ынчан Чадааның бир дугаар школазынга интернат турган болгаш районнуң суурларындан оолдар, уруглар 9-10 классты хоорай школазынга доозары-биле четкилеп кээр турган. Бис база ла аңгы-аңгы школаларга сес класс дооскаш келиривиске, школа директору Маннай-оол Чүлдүмович Ооржак шугум чыскаалын эрттирип, ийи класска деңнеп кылдыр чаргаш, өөредип эгелээн чүве. Кедээ школага дооскан улус баштай хоорай школазынга чаңчыгып чадап, кичээлдерге бергедежип пат-ла болуп турган бис. Оон хүндүлүг башкыларывыс Менге Сотпаевич Сат, Кызыл-кыс Комбуевна Хабимультинова, Сенмит Тамба-Сүрүңовна Ооржак болгаш өскелериниң-даа берип турган арга-дуржулгазынга даянып, төрээн школавысты шупту демниг доозуп үндүвүс.

Эки чүвени эки дээр, шынны-ла, ынчан Чадааның бир дугаар школазынга кончуг дээн билии бедик, арга-дуржулгазы улуг, чаштар дээш, оларның келир үези дээш ажылдап чораан башкыларның турганын чүгле бистиң дооскан класстарывыстың доозукчуларындан безин амгы үеде ап көөрге, мындыг. Галина Алексеевна Салчак, Күрүне Думазының депутады, Борис Дээкович Сат, Дээди Хуралдың депутады, Данил Дадар-оолович Монгуш, ТР-ниң Экономика яамызының оралакчы сайыды, Татьяна Алдын-Хереловна Өндар, Часыг Даваaевна Куулар, Билчеймаа Бады-Белековна Достай, Очак Самбуевна Ооржак — эмчилер, Чыргал Доржуевич Ооржак, Александра Билгеевна Монгуш — башкылар, Оюн-оол Доктугуевич Сат, Таисья Базыр-ооловна Өртеней — культура ажылдакчылары дээш, кымнарны чок дээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дээди эртем чедип албаан кижи аравыста чок деп, эш-өөрүм дугайында чоргаарал-биле сактып, бот-боттарывыс-биле быжыг харылзааны тудуп чоруур бис.

Ам удавас школа доозукчуларын сөөлгү коңга чалай бээр. Ол чүгле школага өөренмезиниң коңгазы-дыр. А кижи бүрүзү школазы-биле, башкылары-биле бүгү назынында тудуш, харылзаалыг, эки-багын үлежип чоруур дээрзин бодумнуң амыдыралымдан көрүп чор мен. Назы дегип, кырый-даа бээрге, башкызы ажы-төлүн өөредип, чагыг-сөзүн сөглеп чоруур боор чүве-дир. Ынчангаш башкы-өөреникчи-школа салгалдан салгал дамчып чоруур дээрзинге бүзүрээр мен. Оон хараазындан-на боор, сөөлгү коңга үезинде каш-даа чыл бурунгаар дооскан доозукчулар төрээн школазынга кээп, эргим башкылары-биле ужуражып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныштырып турарының чылдагааны ол деп бодаар мен. Бис, Чадаана школазын 1967 чылда дооскан доозукчулар, бо чылдың май 23-те, сөөлгү коңга хүнүнде төрээн школавыска баар деп шиитпирлеп, шупту чыглып кээрин дугуржуп турар бис. Ынак башкыларывыс бисти чылыг сөстери-биле уткуп ап, ажыл, амыдыралывысты сонуургап көөрлер.

Чамдык черлерде школа доозукчулары төрээн школазынга чыглып келгеш, ажыктыг кылыпкан чүүлдери-даа чок, таптыг чугаалажып, ойнап-хөглеп-даа албас, колдуунда-ла арага-дары-биле кызыгаарланып, тарай берген болгулаар боор чорду. Бир-тээ, мен бодум культура ажылдакчызы кижи болганымда, эш-өөрүмнүң ойнап-хөглеп, дыштанып алырын бодап, янзы-бүрү конкурстарны организастаарын планнап турар мен. Чадаана хоорайның Мерген-Херел аттыг Культура бажыңынга 10 шакта ол үениң эң солун тырттырган чуруун эккелген кижини, 60 чылдарның ырызын баштактаныышкынын эки күүседкен кижини, эң хөй уруг-дарыглыг аваларны, ачаларны солун конкурстар, суй белектер манап турар. А төрээн школавыска оларның чагыын езугаар белээвисти белеткеп алган бис. Оон аңгыда, чурукчу чаңгыс классчывыс Оюн-оол Сат бодунуң чуруктарының делгелгезин кылыр. Башкыларывыс-даа, боттарывыс-даа 30 чыл соонда катап чыглып кээп, ужуражып, дыштанып алыр дээш, олче угланган ажылдарны эрткен чылын-на кылып эгелээн бис.

Зоя БАЛЧЫЫРАК.
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

АПРЕЛЬГЕ БЫРАШПААНЫМ

● Баштак хүлүмзүрүг ●

Бокта бо ыйнаан, бир хүн бажымга бир бодал чырыш кынган дивеспе. Адырам, бойдус чурумалынга шору-ла кижи болгай мен, ол-бо хайгааралдар кылып-кылып, олурупканда... Ийет харын, «Апрельдиң өңнери» деп чурумалдан чаңгыс тыш-биле шеле каапкайн адыр деп мындыг мен. Черле чаным ындыг, кандыг-бир чүве бижиир дээнде боданып-боданып олурупканымда, херектиг сөстер ийилеп-бирээлеп багай башты долуп эгелээр. Оларны домактар кылдыр хуулдуруп, балап-шыйып, эдип-чазап, немеп-казып шаг-ла боор мен, ынчап оргаш, кайда-чүде-даа чок, хейде эстип-даа каарым бар-ла.

Ынчанмыже, бо удаада ыяк бодап алганым езугаар «Апрельдиң шаандан тура куу час дижир, чүге дээрге апрель хат-когурумнуг ай» деп эгеледим. Ындыг чүве кайда боор, бойдустуң оттуушкуну болза-даа эмин эрттир дүрген болган. Час куу-даа болбаан, ол мырыңай эгезинден тура-ла, чылыг, чымчак, өңгүр ай болган. А «хат-когурумнуг» дээн чүвемниң ора-сомазы-даа чок, казыргылыг сырын безин болбаан. Ол-даа ындыг-ла дижик. Оон бир черде «Апрельде анай-хаактар четчип үнүп келир, теректер бүрүлериниң сарыг халыпчыгаштары чарлып чаштап, будуктар өкпең-хүрең сыргалар-биле каастанып тарлар, ынчалза-даа алаактар, оймактарга чараш чечектер ам-даа чазылгалак, чер өңүн былаалак» деп база бижип алган мен. Шыят-та, чурумалдың кол ооргазы болган эвеспе, ам чүгле бижиттинген шааби-ле удур хоюглаар, сөс домаан эдер-чазаар деп бо-ла мен. Та, ол хоюглаашкынның үр болу бергени ол, та, бойдустуң солчуушкунунуң чай кадында болуп туразы ол, дүүн чаа-ла ылаптап көрүп алгаш, саазынга дүжүрүп алган чурумалым даартазында таныттынмас чыгыы кылдыр өскерлип туруп берген де. Канчангаш-ла бир көөрүмге, анай-хаактарым дуу-ла дүжүп эгелээн, теректер бүрүлериниң сарыг халыптары тоглап, өкпең чараш сыргалары черде баргылаан, оларның орнунга көк-көк бүрүлер шымыраарты өзүп үнүп эгелээн мындыг. А «чечектер чазылгалак, черниң өңүн былаалак» деп алган сөстеримни чаңгыс хүн дургузунда сарыг чайт кылдыр сагланайны бергилээн чечектер боттары-ла балап каапканнар.

Ам чүгле чодураалар арткан-дыр. Оларың ам-даа элек, майның ортандан бээр ак чайт апаарлар болгай, оларны таптыг хайгаараардыр адырам деп, бүтпээн чогаалымны ааданнап алгаш, чанып ор мен. Ажыл сөөлүнде далаш бар эвес, аян-тээлеп базып чоруй, оруум аксында, шала хайыы черде, каш дөс чодураалар бар чүве, ынаар эгдим. Чоокшулап ора-ла, дүүн чаа-ла бүрү тыртып орган чодурааларым өңү шала өскерлип, ак-боралдыр апаргылааның эскерип кагдым. Сүлде-ле бо ыйнаан, майда барып частып үнер чодураалар чечектери мырыңай чазылгалак, хензиг-ле дап берзе, шуут болган херек. Ам ол дугайын база бижиир бе, бижип чадап чыдырымда ам база ак чайт апарза-ла... дээн бодал-биле бо-даа хей-дир, моон соңгаар бойдус-биле беришпес-тир дээш, соксап кааным ол.

«Апрельдиң өңнери» деп чурумал меңээ шак ынчаар алдыртпайн барган чүве, эргим номчукчу. Бодап көөрүмге, маңаа мен эвес, а бойдус харын буруулуг болгу дег чүве ийин бо.

Апрельдиң бо чылдаазы дег, чайгы шинчи кире берген, шак мынчаар чаңнап турганын бо назыда көрбээним шын, ооң ужун аңаа кызыды-ла бырашпайн бардым ийин. Ам май та чүнү чаңнаар чүвези.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ЧЕРЛИК-ШАЙДАН ИЖЭЭЛИҢЕР

Кандыг-бир чорук зайы-биле Адар-Төштеп эрткен санымда-ла, оруктуң ийи талазында үнген агылгыр-кызыл чечектерни чарашсынып мага хэнмас мен. Ону көрген санымда сеткил-сагыжым чайгаар өөрүп, чаш үемни сактып келир мен. Бис бичии турувуста авам бисти эдертип алгаш, ол чараш чечектерни бүрүзү-биле кады бистерге чыгдырар, а ол чечектерниң чыдының чаагайын чүү дээр ону Баштай чыдынга таалап олурар улус болгай бис. Ол чараш оъттарны авам кадырып белеткээш, кончуг таптыг шыгжап алыр, а кажан бис думаа-ханаалай бергенивисте ийикпе, азы кандыг-бир аарыгдан аарый бээривиске, шай ышкаш кылдыр хайындыргаш, ызи-биле аартадыр чүве. Ол шагда оъттарның эм-таң болурун кижи ожаавас, тоовас болур чораан чүве-дир. Ам эртем езузу-биле көрүп чоруурга, ол чараш чечектер кончуг үнелиг эм.

Черлик-шай. Ол Тываның кайы-даа булуңнарында неп-тереңгейи-биле үнүп турар үнүш. Эртемден М. Дмитруктуң эртем ажылдарында айтып турары болза, черлик-шай индий шайларга көөрде, шынар талазы-биле кончуг ховар эм талаларлыг. Бо шайны Санкт-Петербург чоогунда Капорье дээр кедээ суурга белеткеп турган. Ынчангаш ону капорье шайы кылдыр адай берген. Ону колдуу даштыкыже үндүр салып турган. Казахстанга ядролуг чепсектиң шенелдезинге киржип чораан бир кижи аргажок аарый бээрге, эмчилер кандыг-даа эм-биле эмнеп чадашкан. Ол бир ажиниң сүмези-биле капорье шайны ижип эгелээн. Элээн үе эрткенде, ол кандыг-даа берге аарыгга таварышкан шинчи чок, сегээн.

«Роса-центр» ниитилелдиң эмчизи А. Грачеваның шинчилелдеринден ап көөрге, черлик-шай баш аарыгларынга, нерв системазын оожургадырынга, ижин-шөйүндү аарыгларынга, кеш болгаш оюлганнарга кандыг-даа күштүг эмнерден артык дузалаар. Оон аңгыда, черлик-шай рак аарыының хоразын кошкадырынга, хан базыышкынынга, ханның янзы-бүрү аарыгларынга, баарга болгаш кара-бүүректерниң ажылдаарынга улуг салдарны чедирип турар. Ол ышкаш аас иштиниң чараазының шынарын экижидип, диштерниң ойбактарын (кариес) болдурбазынга база салдарлыг. Ниитизи-биле черлик-шай нерв системазының кол эми болуп, кандыг-даа күштүг эмнерни солуп болур шынарларлыг. Черлик-шай организмниң ниити янзы-бүрү хоранналган таварылгаларында: арагадан, шынары багай аъш-чемден, таарышпас эмнерни ишкениниден болгаш өске-даа хоранныг бүдүмелдерни ажыглааның түңнелинде, кижиниң организмин суларап баксырааанда, хоранның күжүн чидирип, кижиниң ниити байдалын экижидер болгаш ол хоралыг бүдүмелдерни организмден арыглаар шынарларлыг. Арага аарыындан аарып чоруур улуска бо шай улуг дузаны чедирип турар.

Эртемденнерниң шинчилээшкиннеринден ап көөрге, черлик-шайда хан дамырларын алгыдарынга, ону быжыглаарынга херек бүдүмелдер бар. Бо шайны хайындырып ижерге, дамырлар таварыштыр эът-мага-ботка сиңниккен хоралыг бүдүмелдер ижин-шөйүндүже үнүп келир болгаш кижиниң ишкен аъш-чеми-биле дашкаарлап үнер. Черлик-шайны чеже-даа хөйнү ижер болза, ол эм шынарын чидирбес, организмге чаңчыкпас.

Эм шайывыс республиканың булуң бүрүзүнде хөйү-биле үнүп турар. Ынчангаш бистиң бо берге, аарыг-аржык ковудээн үевисте, черлик-шайны хайындырып ижер болзувусса, улуг ажык-дуза болур.

Часкал ООРЖАК

ЭСТАФЕТА ЫЯЖЫ ДЕГ

Шоодуг ●

Бир-ле албан черинге килдис эргелекчизинге ажылдааш, элээн каш чылдың нүүрүн көрүп, албан-хүлээлгени күүседиринге шала кажарай-даа берген мен. Ажык-чарлыг чорук калбарып, демократия деже теп үнүп келген шак бо үеде, ажы-биле чугаалап орарым бо-дур. Эртен ажылга келгеш, кабинеттиң эжиин ажыдып кирер, «үстүүртен» тулуктеп кээп турар саазыннарны чанчыл езугаар шылырадыр ажып, аайлап хүнзээр, а кежээ тавaар базып чанар мындыг мен. Ажылга келгеш, «кресло соотпайн», үргүлчү оруп-ла турар болза, үүле-херек бүдүп, акша-шалын чоруп турар дээрзин мээң ажылым дуржулгазы бадыткаан.

Төптен-даа, бистиң албан черинден-даа ат салып үндүрген доктаал саавыр, чагаа-хораа, эстафета ыяжы дег, даргалар холун дамчып чорааш, үлдүрээре элей берген меңээ келген соонда, шимээн баар чүве.

Оозун бодаарга, финиш мээңиинде хевирлиг. Чүл дээрге, оон сөөлүнде ол саазыннарның салым-чолун сонуургап, айтырып кээр кижи-даа чок боорга, ужуру ындыг чүве ыйнаан деп боттүннел үндүргеш, саазыннарны «үүжелеп» эгелээн мен. Даргаларның «бүдүрүп» үндүрген «продукциязын» сугар, шыгжаар чер тывылбастай берген турда, саазын чыып чоруур өөреникчилер чедип келгэн. Шуут амыраан мен. Кезек бодангаш, уругларның саваларын иштеп берген мен. Бир чамдыызын кедээде чурттап чоруур төрелдеримге, өңнүктеримге от кыпсыр кылдыр аппарып бергеш, орнунга ааржы, саржаг, донурган сүт ап алыр бодалдыг мен.

Василий ХОМУШКУ.

ЧАРЛААЛДАР

ЧЕРДЕ БАЖЫҢНЫ САДЫП ТУРАР

Кызыл хоорайның «Восток» девискээринде черде туттунган бажыңны садып турар. Ол бажың гараждыг, чайгы кухнялыг, чунар-бажыңныг, огородтуг болгаш ногаа, картофель шыгжаар черлиг, телефоннуг.

Харылзажыр телефоннары: 9-72-04 болгаш 3-01-68.

КАДЫКШЫЛДЫ БЫЖЫГЛААРЫ-БИЛЕ

Тываның кайгамчык арыг агаар-бойдустуг, аржаан суглуг Үш-Белдир курортка дыштанырының, эмнедирииниң баштайгы ээлчээ 1997 чылдың июнь 10-да эгелээр. Ында изиг, сериин аржаан суглар бодунуң составының талазы-биле Россияда тергиин дээн аржааннарга деңнежир болгаш Баден-Баденде (Германия) алдаржаан аржаан суглардан безин ажыг болуп турар.

Үш-Белдир курортунга хамаатылар тыныш органнарының, ижин-шөйүндүнүң, хан эргилдирер органнарының аарыгларын, а ол ышкаш бүүрек, сыңый болгаш кеш аарыгларын эмнеттирип ап болур.

18 хүннүг бир сезонда путевканың өртээ **2 миллион 400 муң рубль.** Баарының, кээриниң самолёт билединиң өртээ 163 муң рубль.

Хонукта 30 муң рубль, эмнеткени дээш 45 муң, аъш-чеминиң өртээ 35 муң рубль хемчээлдиг путевка-биле база дыштанып, эмнедип болур.

Бо чылдың май 20-ге чедир баш бурунгаар садып алыр путевканың өртээ 200 муң рубль чиигелделиг, шилчиндилге-биле 100 муң рубль.

Самолёт чоруур агаар чок болган уржуунда Кызылга саадай бээр хамаатыларны өртек-хөлезини өй-тавында түр чурттаар чер-биле хандырары көрдүнген. **АДРЕЗИ: Кызыл, Юбилейная кудумчу, бажың № 7, телефону 3-10-77.**

ХҮРЕШЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Бистиң ынак оглувус, дуңмавыс Артыш Апрельович Шивит-оол бистен чарлып чоруткандан бээр 3 чыл болган. Ол тыва хүрешке ынак болгаш школазының, суурнуң, кожууннуң маргылдааларынга идепкейлиг киржип, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап чораан. Оглувус чорзан болза, май 13-те 18 харлаар. Оон чырыткылыг адынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы Чеди-Хол кожууннуң Элегес суурга болурун чонувуска дыңнатпышаан, аңаа сонуургалдыг мөгелерни, чаңгыс классчыларын, төрелдерин чалап тур бис.

Шаңналы: улуг улуска аът, хойлар, өртектиг бараанар. Өөреникчилерге хой болгаш өртектиг бараанар.

Эгелээри 10 шакта.

Авазы, кады төрээннери.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы иштики албанның полковниги, ТР-ниң ИХЯ-зының коллегия кежигүнү, эргелел начальниги Борбак-оол Аракчаевич Үзүмге, ог-бүлезинге, төрелдеринге ооң ачазы

Аракчаа Сангаевич
ҮЗҮМНҮҢ

83 харлап бар чораан назынында мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тес-Хем кожууннуң О. Шынаа ортумак школазының башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажылдың хоочуну

Санаймаа Михайловна
БИЧЕ-ООЛДУҢ

1997 чылдың апрель 29-та аарыгдан мөчээни-биле холбаштыр ооң өөнүң ээзинге, ажы-төлүнге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Төрелдери.

(Солуннуң дараазында номери май 9-та үнер).

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, сч 700161629. МФО 049304729. ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парламентка болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга онтроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солуну редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи), **Т. П. ХЕРТЕК,** ниитилел килдизиниң корреспондентизи), **Е. О. СЕВЕКПИТ** (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92. оралакчылары — 3-45-93.

корр.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98. үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-36-82. культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15: медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39: 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаала — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 7590. Чагыг 306